

DEMOGRAFIJA MEST PRED MODERNO STATISTIKO,
S POSEBNIM PoudarkOM NA 18. STOLETJU
IN VPRAŠANJU URBANEGA PRISELJEVANJA*Aleksej KALC*Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, IT-34138 Trst, Ul. Petronio 4
Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: aleksej.kalc@nškodsek.191.it; aleks.kalc@zrs.upr.si*IZVLEČEK*

Historična demografija se je začela obsežneje posvečati mestom šele v šestdesetih letih 20. stoletja, kar je, poleg preference, ki je dotlej vladala za ruralne skupnosti, tudi posledica problematičnosti urbane demografije. Ta problematičnost izvira iz obsežnosti prebivalstva, njegove izrazite gibljivosti ter vprašanja razpoložljivosti in ustreznosti virov za opazovanje mestnih naravnih ter selitvenih demografskih pojavov. Predstavljena je osnovna dokumentacija za demografijo mest s poudarkom na 18. stol. (ljudska štetja, cerkvene matrice o rojstvih, smrtih in porokah ter nekateri drugi viri), izpostavljene so njene tehnične in vsebinske značilnosti v primerjavi z modernimi demografskimi viri ter meje in problemi pri njeni uporabi in interpretaciji na ravni mikro- in makroanalitičnih metod. Osrednji del prispevka je posvečen problematiki priseljevanja, pri čemer je govor o virih in pristopih za globalno opazovanje pojava s poudarkom na poročnih matrikah, ki so se ob pomanjkanju neposrednih evidenc izkazale kot najbolj učinkovit serijski kazalnik dinamičnih, geografskih, socialnodemografskih in gospodarskih značilnosti priseljenskih tokov v dolgi časovni perspektivi. Ob metodoloških in interpretacijskih aspektih izkoriščanja teh in nekaterih dopolnilnih virov je na koncu govor še o razvojnih smernicah v preučevanju mestnega priseljenskega pojava, ki je s prehodom od globalnega zajetja k mikroanalitičnim longitudinalnim pristopom pripomoglo k vse podrobnejšim in kompleksnejšim razlagam dogajanja.

Ključne besede: demografija mest, priseljevanje, serijski viri, metodologija

PROBLEMI DELLA DEMOGRAFIA URBANA PRIMA DELL'AVVENTO
DELLA STATISTICA MODERNA, CON PARTICOLARE RIGUARDO
AL XVIII SECOLO E AL FENOMENO DELL'IMMIGRAZIONE

SINTESI

La demografia storica ha incominciato ad occuparsi più diffusamente delle popolazioni urbane solamente negli anni Sessanta del XX secolo. Tale ritardo è dovuto oltre che ad un maggiore interesse per le comunità rurali, anche alla particolare problematicità della demografia urbana, derivante dall'ampia consistenza della popolazione, dalla sua spiccata mobilità spaziale, nonché dalla questione della qualità e della disponibilità delle fonti. L'articolo presenta le principali fonti per la demografia urbana (i censimenti, i registri parrocchiali delle nascite, delle sepolture e dei matrimoni ed alcune altre fonti seriali), con particolare riguardo al secolo XVIII, evidenziandone i contenuti e le peculiarità tecniche in rapporto alla statistica demografica moderna, sviluppata nel corso dell'Ottocento, e mettendone in rilievo i limiti interpretativi ed i problemi di utilizzo a livello macro e microanalitico. Nella parte centrale del contributo, dedicata all'immigrazione, l'attenzione è rivolta alle fonti ed agli approcci per l'osservazione globale del fenomeno, con particolare riguardo ai registri matrimoniali che, in mancanza di fonti dirette e più complete, si sono dimostrati gli indicatori più efficaci dei caratteri dinamici, geografici, socio-demografici ed economici dei flussi immigratori nella prospettiva di lungo periodo. Oltre agli aspetti metodologici ed interpretativi inerenti all'utilizzo di tale documentazione e di alcune fonti integrative, l'autore si sofferma in chiusura sugli indirizzi evolutivi dello studio delle migrazioni urbane che con un approccio non più solamente globale, ma microanalitico e longitudinale hanno permesso di cogliere il fenomeno in termini più dettagliati e complessi.

Parole chiave: demografia delle città, immigrazione urbana, fonti seriali, metodologia

Viri in metode za demografijo mest pred rojstvom moderne statistike

Zgodovinsko preučevanje prebivalstva, še posebej demografije mest, v predstatističnem in zgodnjem statističnem obdobju se srečuje s temeljnim vprašanjem razpoložljivosti, ustreznosti in povednosti virov ter načinov njihove uporabe. Modernizacija prebivalstvene in druge statistike v teku 19. stoletja je znatno zmanjšala to težavo in ustvarila osnove za točnejši in bolj poglobljen vpogled v dinamične značilnosti demografskih pojavov in strukturne poteze prebivalstva. Odločilni premiki v tej smeri so bili storjeni zlasti z dosego celovitosti in enovitosti opazovanja, tako v prostorskem

in časovnem smislu kot z vidika povednosti informacij. Do tega je prišlo z izpopolnjevanjem konceptno-metodoloških nastavkov in razjasnjevanjem vsebinskih opredelitev pojavov in predmetov opazovanja. Hkrati je bila bistvenega pomena organizacija strokovno usposobljenih statističnih aparatov in objava podatkov. Popisi prebivalstva, opravljeni po teoretičnih načelih individualnosti, univerzalnosti, periodičnosti in sočasnosti ali kritičnega datuma ter na osnovi jasno definirane delitve prostora ter klasiifikacij prebivalstva, nudijo, v svojih različno razčlenjenih objavah rezultatov, homogene, primerljive in zlahka dostopne podatke o demografskem stanju kot tudi o socialnih, gospodarskih, bivalnih in drugih vidikih določene populacije. V Avstriji so prvi popis z vsemi omenjenimi rekviziti izvedli leta 1857 in je prešel v zgodovino kot idealni mejnik med staro in moderno avstrijsko prebivalstveno statistiko. Podobno kot za štetja velja tudi za statistiko demografskega gibanja, se pravi poroke, rojstva in smrti, ki jo je vodila duhovščina v skladu s cerkvenoupravno teritorialno delitvijo in ki je s časom ravno tako pridobila na enovitosti ter zanesljivosti. Vse pogosteje pa so jo prevzemale civilne krajevne uprave in posebno v mestih so jo matični uradi velikokrat sproti objavljali skupaj z rezultati drugih tekočih statističnih opazovanj. Raziskovalcu so tako marsikje relativno lahko dostopne detajlne podatkovne zbirke, ki so primerne za nadaljnje obdelave in raziskave o raznolikih značilnostih populacije. Ob vsem tem pa ima raziskovalec s posebnimi zanimanji možnost seči še po pragradivu omenjenih statistik, ki se je pogostokrat ohranilo v arhivih. Med temi viri velja izpostaviti podatkovno izredno bogate in uporabne popisne pole ljudskih štetij, a tudi drugo gradivo civilnega in cerkvenega izvora, ki se, direktno ali indirektno, nanaša na demografsko obnašanje in druge aspekte človekove dejavnosti.

Pred obdobjem moderne statistike je stanje virov tako po obsegu kot po vrstah in kvaliteti bistveno drugačno od zgoraj nakazanega, čemur se morajo prilagoditi raziskovalno-metodološki pristopi. V tem je "idealna" ločnica med demografijo, ki se ukvarja s preučevanjem prebivalstva, poslužujoč se namensko in sodobno zasnovane prebivalstvene statistike, in historično demografijo, ki je pri raziskovanju zgodovinskih populacij in njenih značilnosti razvila specifične, razpoložljivim, konceptualno neenotnim in pomanjkljivim virom ustrezajoče prijeme ter analitične tehnike, čeprav časovne meje med obema in med njunim delovanjem ni mogoče postaviti (Del Panta, Rettaroli, 1994, 5–13; prim. Malačič, 2000, 224–225). Če se omejimo na 18. stoletje, v teku katerega se je statistika usidrala v upravno-politični logiki in začela pridobivati vse pomembnejšo vlogo v službi države ter v praksi javnih institucij, lahko najprej ugotovimo, da je gradiva za demografijo v ožjem pomenu besede in tudi za širša zanimanja historične demografije, kot eminentno interdisciplinarne vede, veliko. Še posebej to velja za mesta, kjer so razvitejše birokratske navade, živahnost družbenega dogajanja ter potrebe, izhajajoče iz statusa in množičnosti prebivalstva, pospeševale nastajanje gradiva. Vendar je to gradivo tipološko in vsebinsko, po obsegu in izvornem namenu zelo heterogeno.

Ljudska štetja, ki so zaradi celokupnega zajetja populacije temeljnega pomena za globalno analizo demografskega razvoja, so, kot pričajo številna dela o zgodovini mestnega prebivalstva širom po Evropi, prisotna domala povsod. Nastala so na voljo lokalnih kot tudi deželnih ali državnih oblasti, spodbudile so jih praktične poizvedovalne potrebe ob specifičnih dogodkih oziroma posebnih razmerah, kot so na primer prelomna gospodarska obdobja, problemi z živilsko preskrbo za časa gospodarskih kriz, želja po poznavanju življenjske ravni prebivalstva za dodeljevanje pomoči, pobiranje davkov in drugih pristojbin, zagotavljanje policijske varnosti, izvajanje socialnega nadzora, ugotavljanje vojaško sposobnega prebivalstva idr. Šlo je večinoma za enkratna, tako rekoč kontingentna poizvedovanja, ki so bila ponekod bolj, drugod manj pogostna in večinoma niso nastala iz neke nevtralne spoznavne želje, temveč v funkciji določene aplikacije. Samo v državah, kjer so v drugi polovici stoletja začeli uvajati enotne, centralno vodene statistične sisteme s točneje določeno trajno funkcijo, še vedno pretežno aplikativno, a tudi vse bolj s čisto kognitivnimi nameni, so štetja dobivala enovitejši in sistematični periodični značaj, pravim popisom primerljiv podatkovni obseg ter serijsko naravnost. Vendar tudi v teh primerih, zaradi izvedbenih težav, periodičnosti pogosto ni bilo zadoščeno.

Ljudska štetja se v 18. stoletju pojavljajo še vedno v različnih oblikah, od preprostih štetij in bolj ali manj razčlenjenih agregiranih numeričnih izkazov, do nominativnih (poimenskih) registracij z bolj ali manj številnimi poizvedovalnimi rubrikami. Ti viri so najdragocenejši, ker vsebujejo razčlenjene informacije, postavljajo v ospredje posameznika in družinski agregat z njegovimi značilnostmi in ker poleg eksplicitnih demografskih in družbenih podatkov (spola, starosti, stanu, poklica, položaja v poklicu, sorodstvenih zvez idr.) lahko iz njih razbiramo tudi druge povezave med popisanimi osebami (npr. bivalne agregate, delovna razmerja, gospodarske in lastninske aspekte ipd.). Samo tovrstni popisi ponujajo celovitejšo morfološko sliko populacije. Poleg tega omogočajo prek nominativnega pristopa povezave s sorodnimi demografskimi ali drugovrstnimi poimenskimi evidencami.

Ena izmed pomanjkljivosti tega vira je, da zaradi različne sestave posameznih popisov njihovih podatkov velikokrat ni mogoče neposredno primerjati. Včasih se vprašanje začne že s teritorialnimi neskladji, se pravi različnim zajetjem mestnega prostora. Nadaljuje se s konceptom popisa in definicijami rubrik oziroma znakov, ki se spreminjajo z namembnostjo, večjo ali manjšo ambicioznostjo poizvedovanja, z (ne nujnim) napredovanjem razvoja statističnega opazovanja in končno tudi glede na sredstva in organizacijske moči, ki jih je ustvarjalec lahko vložil v sestavo evidence. Problemi nehomogenosti podatkov so prisotni tudi znotraj enih in istih štetij, s tem, da je prebivalstvo lahko zelo neenotno obravnavano glede na spol, starost, družbeni položaj, namen popisa in druge diskriminante. Naslednja problema sta popolnost zapisov in kakovost informacij, ki lahko trpita zaradi dvoumnih opredelitev znakov in pomanjkljivih navodil za njihovo izpolnjevanje, nejasne členitve opisnih kategorij in pravnega oziro-

ma družbenega statusa oseb, na primer poklicev in položaja v poklicu, kot tudi zaradi ustaljenega miselnostnega predsodka do določenih kategorij prebivalstva. V popisu je na ta način ostajalo veliko prostora za diskrecijo popisovalca, ki je lahko bolj vestno ali bolj površno registriral podatke in klasificiral osebe po lastnem razumevanju in potencialno večjim odstopanjem od realnosti. Ti aspekti kot tudi nepreverljivost informacij, zbranih na podlagi izjav direktno zainteresiranega osebka, njegovega bolj ali manj legitimnega zastopnika ali tretje osebe, se mimo napak odražajo v pogosto zelo alteriranih strukturnih parametrih in obsežnih podatkovnih vrzelih. Tako je na primer od formulacije vprašanja in "približnosti" izjav odvisna zanesljivost podatka o starosti,¹ namembnost štetja lahko vpliva na verodostojnost poklicnih navedb posameznikov in njihovega položaja na družbeni lestvici, obsežne kategorije prebivalstva, ki niso bile vključene v priznane gospodarske kategorije, lahko ostanejo brez ali z nedoločno informacijo o gospodarski dejavnosti in podobno. Vrzeli in nehomogenost podatkov izvirajo včasih tudi iz organizacijskih vzrokov in v večjih mestih so bili ti zaradi množičnosti prebivalstva in kompleksnosti operacij ter težavne koordinacije popisnega aparata lahko posebno "kvarni". V tej zvezi je poveden primer Lyona, cvetočega središča svilarstva, kjer administraciji leta 1709 ni uspelo razdeliti 35 mestnim okrajem enovitih popisnic in so zato v mnogih izmed njih poklicne rubrike ostale neizpolnjene oziroma so jih popisovalci izpolnili prosto. O takratni globalni družbeni in poklicni podobi tega mesta je zato mogoče le ugibati in ravno tako o vsaj približnem številu prebivalstva, glede na to, da štetja po registrih v nobeni četrti ne dajejo rezultatov, ki jih prinašajo uradne sumarne preglednice. Naslednji popis, izpeljan leta 1746, pa se je še bolj ponesrečil, tako da je v znanstvene namene skorajda neuporaben.²

Pri vseh popisih tistega časa ni zanemarljiv niti problem trajanja izvedbe. Rekvizit sočasnosti ali kritičnega datuma je, kot tudi princip univerzalnosti in individualnosti, še pri današnjih popisih praktično neizvedljiv, zato obstoji samo formalno, s tem, da popisani ali njihovi družinski člani zanje izjavijo osebne podatke pri vseh rubrikah, nanašajoč se na kritični datum (Livi Bacci, 1999, 13–14). Takrat pa so popisovalci registrirali ljudi v trenutku, ko so obiskali njihov dom, in to "romanje" je lahko trajalo

- 1 Spraševanja po starosti namesto datumu rojstva, kot se še vedno dogaja v državah tretjega sveta oziroma v državah z visoko stopnjo nepismenosti, zaradi česar prihaja do izrazitih odstopanj od realne starostne strukture (prim. Livi Bacci, 1999, 20–21).
- 2 Primer lyonskega štetja iz leta 1709 je glede nakazanih vprašanj posebno emblematičen in si ga je vredno ogledati še nekoliko pobliže. Municipalna oblast ga je opravila, ker se je zaradi slabe letine in ostre zime postavljalo vprašanje oskrbe s hrano. Potrebna je bila evidenca vsega prebivalstva in tistih, ki niso razpolagali z zadostnimi zalogami žita in moke. Eni popisovalci (njihovo število je bilo za mesto z več kot 100.000 prebivalci primerno veliko) so sestavili natančne opise po družinskih gospodinjstvih s podrobnimi podatki za vsakega pripadnika, naj si bo ožjega družinskega člana, sorodnika, odvisnega delavca, služabnika ali drugega sostanovalca. Drugi so v skrajnih primerih zabeležili le družinskega poglavarja in število članov gospodinjstva, brez vsakršne demografsko ali socialno zanimive informacije. V več četrtih so mesec po popisu na podlagi preverbe sestavili nove sumarije z vsotami, ki pa so do 20% večje od rezultatov, ki so jih dosegli pri prvem štetju (Garden, 1975, 11–12).

tudi mesece. Medtem je življenje teklo naprej in "stanje", ki je zabeleženo v registrih ali tudi samo v številčnih izkazih, je precej relativno. V mestih je to še bolj poudarjeno, ker so se spremembe vrstile hitreje kot na podeželju, tako da odslikavajo takratni popisi neko "premikajočo" se situacijo, v kateri so lahko nekatere osebe popisane dvakrat, druge niti enkrat. Nezanemarljivo je tudi vprašanje, koga je štetje sploh zajelo. Je bilo to res celotno prebivalstvo ali so bile določene kategorije izvzete? Kakšnih kriterijev se je sploh popis držal in koliko je praksa od njih odstopala? Glede na to sta bili v mestih tako obseg prebivalstva kot njegova struktura občutno različni. Vprašanje pa je tudi, kaj je štetje dejansko "videlo", upoštevajoč migracijski pojav, o katerem bo podrobneje govor v nadaljevanju, in dejstvo, da so popisovalcem mnoge osebe ušle po pomoti, ker jih niso upoštevali zaradi točno določenih razlogov, ali ker so se jim nalašč izmaknile. Če pomislimo, kako težko je še danes izvesti točen popis in da iz njega še vedno izpade določen odstotek prebivalstva, si lahko predstavljamo stopnjo verodostojnosti predstatističnih štetij (Livi Bacci, 1999, 16–20).

Druga skupina temeljnih virov za demografsko preučevanje, *registri rojstev, smrti in porok* ali *cerkvene matrike*, je samo navidezno manj problematična. Splošna institucionalizacija matičnih knjig je povezana, kot je znano, z reformacijo oziroma s protireformatorskimi predpisi in drugimi normativi od tridentinskega cerkvenega zbora dalje, in izhaja iz potrebe po evidenci verske pripadnosti ter nadzora prebivalstva za redno podeljevanje zakramentov. Tudi ta vir je imel torej v osnovi "praktično" funkcijo, ki pa se odlično ujema z dokumentarnimi potrebami za preučevanje razvoja prebivalstva in nepogrešljivo služi temu namenu. S prodiranjem statistične misli se je tudi država začela zavedati pomena tega sistema in ga v 18. stoletju vpregla v svoje upravne namene, dokler ni v naslednjem stoletju ustvarila samostojno matično službo v sklopu svetnega administrativnega aparata.

Če so popisi prebivalstva dosegli periodičnost in s tem serijski značaj v teku dolgega izpopolnjevalnega procesa in pod vplivom uveljavljanja statističnokognitivne zavesti v upravnopolitični praksi, so cerkvene matrike serijski vir že po svoji naravi, saj beležijo poroke, rojstva in smrti sprotno, ko do teh prihaja, in torej v tekoči časovni vrsti. Zaradi tega in ker so morale registracije odgovarjati ustaljenim formulam, so ti viri v svoji povednosti vsaj načeloma bolj homogeni. Dejansko je njihova uporaba splošno, v mestih pa še posebno, zapletena in težavna. Prvi problem je tudi tu teritorialnega značaja, in sicer neujemanje meja mestne aglomeracije z mejami cerkvenoupravnih enot, ki pogostokrat segajo izven mestnega okvira in zajemajo tudi neurbano prebivalstvo. Zaradi tega pri izračunavanju demografskih parametrov podatki niso neposredno primerljivi s tistimi iz popisov prebivalstva. Glede samih registracij je treba nadalje upoštevati mnoge vidike, ki lahko močno okrnijo verodostojnost vira. Krstne knjige na primer vključujejo mnoge otroke iz neposredne okolice, ker so starši radi krstili novorojenčke v cerkvi mestnega patrona ali kakega drugega pomembnega svetnika oziroma zato, ker je ponekod prvi zakrament

še vedno podeljeval škof in vse podeželske župnije niso razpolagale s krstnim kamnom (Del Panta, Rettaroli, 1994, 45). Še izraziteje prispevajo k temu najdenišnice in bolnišnice, kjer so krščevali domače in tuje najdenčke oziroma otroke domačih porodnic in takih, ki so prihajale rojevati od drugod. V velikih mestih, kjer je bila možnost preverjanj otežena in so bili mnogi mestni najdenčki krščeni že pred predajo najdenišnici, je prihajalo do dvojnih vpisov v rojstne knjige (Garden, 1975, 20). Zaradi visoke umrljivosti novorojenčkov in še bolj najdenčkov je tudi v smrtnih knjigah registriranih veliko tujih otrok, ki niso imeli nobene zveze s naravnim demografskim razvojem mesta, kot tudi tujcev nasploh, ki jih je slučajno srečala smrt v mestu in ki so navadno zabeleženi v bolnišničnih matrikah. Hkrati uhajajo smrtnim evidencam mestni otroci, ki so jih dajali v dojenje na podeželje in so tam umrli, že nekoliko starejši otroci, katerih smrti pogosto niso zabeležili, mrtvorojeni in živorojeni, ki so umrli kmalu po porodu in so jih krstili brez duhovnika. Ker so zabeležili samo njihovo smrt, je v teh primerih napaka dvojna.

Tudi podatki poročnih registrov so pogojeni z nekaterimi neskladnostmi, ki so sicer značilne nasploh. Povezane so predvsem z navado poročanja v nevestini župniji, zaradi česar zakonske zveze med partnerjema, priseljenima v mesto, ali med domačim ženinom in priseljeno nevesto uhajajo registraciji v mestu, kjer zakonca dejansko živita. Vzporedno nastopa obratna varianta, zaradi poročnih zvez med domačo nevesto in tujim ženinom in, podobno kot v krstnih matrikah, zaradi poročanja podeželskih parov v mestnih cerkvah. K odstopanju podatkov od realnega dogajanja lahko prispeva, sicer bolj zanemarljivim poudarkom, pojav poročanja mestnega plemstva in pripadnikov bogatih slojev v cerkvah svojih podeželskih ali drugih rezidenc.

Razpoznavanje nakazanih nesoglasij in popravljanje podatkov, da se kolikor mogoče osredotočimo na demografijo mestnega prebivalstva, je kompleksno in samo delno izvedljivo. Kot pri popisih je odvisno tudi od kvalitete virov. Kljub izboljšanju vsebinske zasnove in preglednosti, k čemur je v 18. stoletju prispeval prehod od registriranja po narativni formuli k tabelarni obliki s točno razčlenjenimi rubrikami, ostajajo matrike predvsem v mestih pogostokrat podatkovno pomanjkljive. Temu je botrovalo površno vodenje, zaradi katerega je kvaliteta vira od župnije do župnije in znotraj istih župnij v posameznih obdobjih lahko zelo različna. Včasih je odvisna od verodostojnosti, kot se kaže v nekaterih nemških primerih, kjer so protestantske matice podatkovno popolnejše od katoliških (Jägers, 2001, 20). Bili pa so tudi objektivni vzroki. Izvor najdenčkov je bil na primer pogosto neznan. Zato ni mogoče ločevati mestnih od ostalih in te, včasih zelo zajetne in "vplivne" kategorije prebivalstva primerno upoštevati v analizah rodnosti (Garden, 1975, 71). Podobno je zaradi pomanjkanja podatka o provenienci oziroma bivališču oteženo odpravljanje popačenja podatkov iz poročnih in smrtnih knjig. Slaba kvaliteta pa nastopa tudi pri drugih pomembnih znakih, na primer starosti ob poroki in smrti ali pri poklicu, kar zmanjšuje uporabnost vira tako v demografske kot v druge preučevalne namene. Sicer tvorijo vsa nakazana vprašanja le

pogostnejšo in splošnejšo problematiko, ki se lahko pojavlja z različnimi poudarki in je povezana posebno pri naglo razvijajočih se mestih tudi s hitrostjo rasti, ker zapisovalci niso bili kos demografskemu dogajanju (prim. Lawton, Lee, 1989, 13).³ Obstajajo še druge posebnosti, pogojene z gospodarskimi in drugimi značilnostmi posameznih mestnih tipologij oziroma primerov, ki terjajo specifična preučevanja in iskanja ustreznih rešitev. Historična demografija tudi ne razpolaga s splošno uporabnimi tehnikami za razreševanje pomanjkljive celovitosti in kvalitete virov, saj je vsak kontekst samosvoj problem, pri katerem se velikokrat lahko le delno zgledujemo po drugih primerih in ponujenih modelih popravljajanja in dopolnjevanja podatkov.

Za globalno analizo mestne demografije sta poleg predstavljenih dragocena še dva vira, in sicer sočasne ocene števila prebivalstva ter cerkveni *status animarum*. Prve so v 18. stoletju skladno z uveljavljanjem "politične aritmetike" pogoste. Njihova zanesljivost pa je negotova in jo je treba od primera do primera preverjati, upoštevajoč dokumentarne in metodološke osnove, na katerih so grajene. Sočasne ocene slonijo enkrat na trdnih temeljih, na primer pri štetju hiš oziroma družinskih agregatov v kontribucijske namene ali pri nastavkih statističnega sistema so jasno izkazane in se ponujajo konstruktivni kritiki, drugič ne dovoljujejo nikakršnega sklepanja glede verodostojnosti in odstopanj od realnosti. Status animarum pa so pomembni tako za ugotavljanje stanja kot tudi gibanja prebivalstva, ker so kombinacija nominativnega popisnega pristopa in registracije sprotnih sprememb na ravni posameznika in družine oziroma bivalnega agregata. Zaradi takega nastavka in vsebovanih eksplicitnih in implicitnih podatkov se status animarum prilegajo tudi nominativnim in agregativnim, vedenjskim in strukturnim analizam demografskega ter socialnoantropološkega značaja, vključno z opazovanjem mobilnosti (Del Panta, Rettaroli, 1994, 35–37). Vendar so statusi v mestih manj prisotni in manj zanesljivi zaradi dinamičnosti prostorskega premikanja. Poleg tega se v aglomeratih z več župnijami postavlja vprašanje usklajevanja posameznih statusov, tako da je ta vir primernejši za opazovanje posameznih župnijskih skupnosti. Ob danih dokumentarnih razpoložljivostih zgodovina mestnega prebivalstva ne more nadalje zanemariti niti drugih evidenc, bodisi občasnih bodisi serijskih. Gre na primer za sezname ali registre specifičnih prebivalstvenih kategorij, na primer meščanov (*cives*), poklicev, priseljencev, lastnikov nepremičnin, davčnih ali pristojbinskih plačnikov, raznovrstnih upravičencev ali zavezancev itd., ki predstavljajo kljub selektivnosti zelo dragocene podlage za sektorske raziskave in poglobljanja v specialne tematske segmente.

Med ovirami, s katerimi se mora spopasti zgodovinska demografija mest, je poleg vsega nakazanega in same (ne)ohranjenosti dokumentacije tudi konkretno obvlado-

3 O vprašanjih popolnosti oziroma doslednosti historičnodemografske dokumentacije in odstopanju registriranega od realnega prebivalstva obstaja zajetna literatura. Vprašanje je resda bolj izrazito v mestih, srečujemo pa ga tudi na podeželju in predstavlja enega od osnovnih problemov historičnodemografskega preučevanja.

vanje podatkovne mase. To vprašanje je premosorazmerno z velikostjo demografske entitete in že pri relativno nizki številčnosti presega zmogljivosti posameznika, pri obsežnejših populacijah pa nujno predpostavlja timsko delo in ugledno razpoložljivost finančnih sredstev. Pomislimo, kaj pomeni že zbrati, pregledati in preučiti značilnosti ter pomanjkljivosti cerkvenih matrik ter prešteti demografske dogodke (poroke, rojstva in smrti) po zelo preprostih členitvah srednje velikega mesta, z na primer 20.000 prebivalci, v časovnem loku, ki naj zadosti opazovanju dinamik in pojavov dolgega trajanja. Če se želimo poslužiti nominativne metode, ki je že za osnovne statistične parametre zelo priporočljiva, za nekatere pa neizogibna, in izkoristiti tudi druge analitične možnosti, ki jih ponuja ta tehnika, moramo pri 8-promilni poročnosti, 40-promilni nataliteti in 36-promilni smrtnosti, ki so običajne za predindustrijske populacije, izpisati za 100-letno obdobje podatke iz 16.000 poročnih, 80.000 krstnih in 72.000 smrtnih aktov. *Linkagei* in rekonstrukcija družin za vrednotenje parametrov, ki niso izmerljivi iz eksplicitnih podatkov, a jih lahko izračunamo na podlagi kombinacije treh registrov in ustvarjanja podatkovne baze bioloških družin, nas stane še ogromno dodatnega sestavljalnega in primerjalnega dela. K temu moramo prišteti reševanje vprašanj v zvezi z razpoznavanjem oseb zaradi homonimij, nestandardiziranega načina zapisovanja imen in priimkov ter prej omenjenih pomanjkljivosti in teritorialnih neskladij, zaradi katerih je lahko tovrstni globalni metodološki pristop ne samo neekonomičen, ampak tudi neprimeren, njegovi rezultati pa vsebinsko nerepresentativni. Dodati moramo tudi testiranja in vse operacije, ki so nujne za poenotenje in usposabljanje podatkovnih zbirk za statistično obdelavo. Računalnik je olajšal te postopke, vendar ni odpravil pripravljalnih faz gradiva, in ustvarjanje podatkovne baze, ki je prej nastajala ročno na kartotečni podlagi, je zamenjalo ravno tako obremenjujoče vnašanje podatkov v računalnik z vsemi problemi in napakami tovrstnega prenosa informacij. Pred izumom osebnega računalnika in vse zmogljivejših softwearskih pripomočkov se priprava podatkov po vrsti dela in časovni obremenitvi skorajda ni razlikovala od kartotečne. Informatika je nedvomno pripomogla k avtomatizaciji nekaterih operacij in zlasti k hitrosti ter možnostim analitičnih izračunavanj ter primerjav. Konceptualna problematika in izvirne vsebinske hibe virov pa ostajajo in tvorijo pogostokrat težko premostljive ovire. Vprašanje, ki so si ga mnogi postavili, je tudi, čemu naj taki podatkovni fondi še služijo, da bodo upravičili tolikšno naložbo (Garden, 1975, 44). Zaradi vsega tega ne čudi, če so se v zlati dobi zgodovinske demografije in historičnega kvantitativizma, ki sta se v desetletjih po drugi svetovni vojni razcvetela zlasti v Franciji, bolj ali manj pa tudi v drugih, zlasti zahodno- in severnoevropskih državah, izogibali preučevanju mest. To ne pomeni, da mesta niso bila deležna historičnodemografskih raziskav, ampak, da se je zanimanje avtorjev osredotočalo, kot prej pri klasični zgodovini prebivalstva, v glavnem na ugotavljanje števila prebivalstva. Če izvzamemo Molsovo monumentalno primerjalno delo iz srede petdesetih let, ki predstavlja prvi moderni poizkus globalne obravnave demografskega

razvoja evropskih mest (Mols, 1954/1956), in še nekaj monografskih obravnav, predvsem srednjih in večjih evropskih mest, med katerimi je bila prva Hélinova študija o Liègeu (1963), ki so pričela opredeljevati temeljne nastavke na področju mestne demografije, je na širše zanimanje za specifične razvoja urbanega prebivalstva v obdobju pred moderno statistiko treba počakati do sedemdesetih let 20. stoletja. Od takrat so bili storjeni pomembni koraki naprej in razvila se je plodna znanstvena razprava o vprašanih prebivalstva mest znotraj "nacionalnih" historičnodemografskih šol in na mednarodni ravni. Pokazale so se tudi šibkosti še tako revolucionarnih metodoloških pristopov, kot je Henryjeva metoda rekonstrukcije družin, ki je na široko razprla analitične možnosti uporabe cerkvenih matičnih knjig (Fleury, Henry, 1956 in 1965; Flinn, 1981, 7–22), a se je v mestih izkazala za izredno problematično.⁴ Že v "pionirskem" obdobju teh raziskav, ki so v mnogih primerih potekale dolga leta,⁵ so se tematske usmeritve in metodološki nastavki artikularili. Globalni pristop se je po eni strani usmeril na manjša mesta, taka s kvantitativno in kvalitativno popolnejšo ter bolj obvladljivo dokumentacijo, oziroma na širšo analizo urbanizacije prostora. Po drugi se je okoristil z novimi agregativnimi modelističnimi tehnikami, ki so jih razvili v želji po premostitvi ovir nominativnih metod in kompenzaciji dokumentarnih vrzeli. Med temi izstopata tehniki *inverse projection* in *aggregative back projection*, ki sta po Henryjevi pomenili drugo metodološko revolucijo v historičnem preučevanju prebivalstva. Na makroanalitični ravni tehniki omogočata rigoroznejše ocene demografskih sprememb, izhajajoč iz agregiranih podatkov, čeprav problematičnosti mestne demografije in mnogih vprašanj o delovanju mestnih demografskih sistemov nista razrešili. Prispevali pa sta k osvetlitvi neznank, ki delujejo na mestno demografijo in ki so odvisne od migracijskega pojava in labilne povednosti virov, k jasnejši konceptualizaciji problemov in opuščanju impresionističnih interpretacij (de Vries, 1984, 175–177).⁶ Vzpo-

- 4 Nekateri enačijo tehniko rekonstrukcije družin in uveljavitev nominativne metode z mejnikom med staro *zgodovino prebivalstva* in moderno *historično demografijo*, ki se v glavnem razlikujeta po tem, da je bila prva pozorna predvsem na ugotavljanje in razvoj števila prebivalstva, druga pa poudarja pomen razumevanja načinov delovanja *demografskih sistemov* z vidika vplivov posameznih demografskih dejavnikov in v odnosu do sprememb družbenega, gospodarskega in vsestranskega konteksta (Del Panta, Rettaroli, 1994, 5–6; Livi Bacci, 1999, 36 in sl.; Imhof, 1981, 15).
- 5 J. P. Poussou je svoje izjemno delo o Bordeauxu v 18. stoletju pripravljalo, od zbiranja in usposabljanja gradiva, pilotnih predštudij in pomožnih študij za reševanje specifičnih vprašanj do dokončne monografije v dveh verzijah (prva je skrajšana, druga obsega tudi poseben zvezek z vsemi tabelarnimi statističnimi obdelavami in grafičnimi prikazi), več kot 10 let (Poussou, 1983, 11). Podoben primer je še bolj monumentalna monografija o Caenu, ki obsega štiri zvezke in obravnava modernizacijo tega mesta v 18. stoletju z več zornih kotov, od demografije do urbanistike, gospodarstva in kulturnih vidikov (Perrot, 1975, 2001).
- 6 Tehnika *inverse projection*, ki jo je leta 1974 zasnoval ameriški demograf Ronald Lee, omogoča oceno obsega prebivalstva in njegove starostne strukture v vsakem trenutku na podlagi dolgih podatkovnih serij o rojstvih in smrtih, in posledično izračunavanje stopenj mortalitete in natalitete (Del Panta, Rettaroli, 1994, 223). *Aggregative back projection* sta razvila Wrigley in Schofield, avtorja študije o zgodovini angleškega prebivalstva (1981), ki velja za najznamenitejše delo na osnovi agre-

redno je mikroanalitični pristop na nominativni podlagi usmeril pozornost na vzorčne obdelave, na določene segmente mestnega prebivalstva oziroma specifične probleme. Raziskave so šle po eni strani v historičnodemografsko specializacijo, po drugi so sledile širšim tematskim monografskim trendom, v obeh primerih s poudarjenim smislom za interdisciplinarno sodelovanje.⁷

Mestni priseljski pojav kot poseben dokumentarni in metodološki problem

Do tu so bile le bežno omenjene migracije in mobilnost prebivalstva, jasno pa je prišla do izraza njihova vplivnost na mestni demografski razvoj. Zaradi tega, zaradi vprašanja virov in kompleksnosti preučevanja jim je vredno posvetiti posebno poglavje. Demografija mest je vsebinsko močno pogojena in tesno povezana s selitveno problematiko, glede na to, da so bila mesta od nekdaj izpostavljena živahnemu prihajanju in odhajanju ljudi ter raznim oblikam mobilnosti, da je njihova rast tesno povezana z doseljevanjem in da je bilo do konca novega veka in še dlje samo vzdrževanje ter obnavljanje mestnega prebivalstva odvisno od zunanjšega priliva, ker naravno gibanje zaradi izredne krhkosti temu ni bilo kos. Ob pomanjkljivih virih, s katerimi razpolaga historična demografija, predstavlja gibljivo prebivalstvo, ki se naenkrat pojavi ali nenadoma izgine iz dokumentarne evidence, velikokrat pa v njej sploh ne pusti sledu, dodaten zapleten problem ter izrazit dejavnik do tu opisane kompleksnosti. Mobilnost je zato druga velika ovira, ki je odvrčala raziskovalce od mestne demografije. Z vidika merjenja in čim točnejšega vrednotenja demografskih pojavov, kot so poročnost, rodnost in smrtnost, je dolgo predstavljal nekakšen "moteči element", ki ga je bilo treba "nevtralizirati" (prim. Del Panta, Rettaroli, 1994, 250; Breschi, 2004, 471). Od tod težnja k preučevanju posameznih ruralnih župnij, ki je v državah z dolgo historičnodemografsko tradicijo prerasla v pravi "triumph de la monographie paroissial".⁸ K temu je pripomoglo tudi zanemarjanje mobilnosti in prepričanje o pretežni sedentarnosti predindustrijske kmečke družbe,⁹ v kateri je res

gativnih tehnik in demografskih modelov. Zanimivo je, da študija ne upošteva Londona, ki sta ga avtorja izključila iz obravnave, ker je bila demografija tako velikega mesta posebnost in bi popačila splošne ugotovitve. V tem primeru so se še posebej pokazale šibkosti in limite modelistične metode, ker ta izhaja iz starostne strukture prebivalstva, ki je v mestih in posebno velemestih dvomljiva.

7 Del je preveč, da bi jih bilo tu mogoče navajati.

8 Poussou (1983, 11). V Franciji je bilo na začetku osemdesetih let na voljo že 300 "župnijskih" monografij in detajlnih regionalnih historičnodemografskih študij, medtem ko jih je bilo za mesta samo nekaj deset, in še teh večinoma delnih, osredotočenih na določene prebivalstvene segmente ali tematske vidike, oziroma takih, kjer je demografija obdelana samo obrobno. Pravega globalnega pristopa so bili deležni samo Caen in nekatera manjša mesta, ki pravzaprav edina omogočajo take celovite obravnave (Bideau, Garden, 1982, 109–110).

9 O tem vprašanju, ki je postalo v osemdesetih letih 20. stoletja ena osrednjih tem znanstvene razprave o zgodovini evropskih migracij, razpravljajo Levi (1985, 7 in 27) in predvsem Jackson, Moch (1989), ki obravnavata bolj specifično problem *migracijske tranzicije*. Ta pojem je tesno povezan z opre-

mogoče najti agregate, ki se bolj približujejo teoretičnemu pojmu "zaprte populacije" (se pravi demografije, brez priseljenjskih in izseljenjskih interferenc) ali preprosteje omogočajo rekonstrukcijo večjega odstotka družin in nudijo s tem širšo osnovo za raziskovanje reproduktivnih vidikov prebivalstvenega obnašanja. Z akumulacijo in napredovanjem raziskav pa se je pokazala neutemeljenost tega prepričanja, kar prihaja do izraza že kot tehnični problem pri nominativni rekonstrukciji družin, ki se zaradi selitev in torej vstopanja oziroma izstopanja oseb ali celih družin iz evidence opazovane skupnosti izide tudi v ruralnih in izoliranih agregatih samo do določene mere.¹⁰ Kljub temu selitvena problematika v obravnava podeželskih skupnosti dolgo časa večinoma ni bila v središču historičnodemografske pozornosti, k čemur je pripomogel velik razmah selitvenih procesov od konca 18. in začetka 19. stoletja dalje, ki je "zasenčil" prostorska gibanja starega družbenega reda, jih ocenil kot marginalna (če nanje gledamo samo kvantitativno) in odvrnil pozornost od njihovih izrednih kvalitativnih in tipoloških posebnosti (prim. Levi, 1985, 28). To velja za mnoge države, posebno za Francijo kot historičnodemografsko "velesilo", medtem ko so na primer v skandinavskih državah kazali za prostorska gibanja že večji interes. Od tod tudi dihotomija med francosko in skandinavsko šolo na področju preučevanja predindustrijskih migracij, ki predstavljata najizrazitejši zastopniki nasprotujočih si tez o sedentarnosti oziroma gibljivosti prebivalstva v družbi starega reda (prim. Fontaine, 1996, 739).¹¹ Na vsak način, niti za Francijo ni mogoče trditi, da je pojav zanemarljiv. Zanimanja za globalno zajetje problematike pa so bila usmerjena predvsem v sezonska in začasna gibanja, ki so bila posebno razvit družbeno-gospodarski dejavnik v hribovitih območjih in so se, ponekod tudi iz verskih razlogov, ponujala

deljevanjem razlike med predindustrijsko in industrijsko geografsko gibljivostjo in rekonceptualizacijo migracijskega pojava. Nastal je po analogiji s teorijo *demografske tranzicije*, s tem, da se je sprva nanašal na prehod od pretežno statične, na zemljo vezane družbe k izrazito mobilni družbi v sklopu industrializacije in liberalne modernizacije. Z "odkritjem" živahnosti predindustrijske mobilnosti pa se je prelevil v model o prehodu med tipologijami prostorske gibljivosti, tipičnimi za predindustrijsko družbo, in tistimi, ki so se močneje razbohotile z industrializacijo in modernizacijo.

10 Popolna rekonstrukcija navadno ne preseže 50% družin in je pogojena tudi s pomanjkljivejšo registracijo, ki jo je povzročala mobilnost (Del Panta, Rettaroli, 1994, 141). Samo izjemoma so rezultati uspešnejši, kot v primeru italijanskega Treppia, v Toskani, kjer je rekonstrukcija dosegla 71,3% družin, ali francoskega Argenteuilla s 60% družin (Ge Rondi, 1988, 12).

11 Avtorica, ki sodi med vidnejše izvedence o evropskih migracijah od konca srednjega veka dalje, navaja vrsto razprav o tem vprašanju, med katerimi naj tu opozorimo na dela Åkerman et al. (1990), Perrenoud (1993), Poussou (1994). Razprava o sedentarnosti ali mobilnosti v 18. stoletju se je razvnela tudi v preostalem evropskem prostoru. Glede avstrijske monarhije zastopa drugo tezo zlasti Sandgruber (1995), glede Nemčije je k razgrajevanju mitološkega povezovanja mobilnosti z industrializacijo prispevala bogata literatura, ki je dokazala, kako je bila prav geografska mobilnost pomemben samoregulacijski demografski in gospodarski mehanizem predindustrijskih družb (Jägers, 2001, 276). O novoveških in poznejših selitvah v srednjeevropskem prostoru in v dežele jugovzhodne Evrope, s posebnim poudarkom na obrtnih poklicih, glej tudi Roth (1987), Ehmer (1997) in Steidl (2003), med velikimi sintezami o evropski mobilnosti pa Moch (1992) in Bade (2000).

raziskovanju z bogatimi direktnimi viri.¹² Redkejše in predvsem manj poglobljene so bile študije o migracijah v mestih. Dejstvo pa je, da predstavljajo selitve zaradi tipološke raznolikosti zelo kompleksno in v marsičem neoprijemljivo problematiko, ki je lahko od primera do primera zelo različna in odvisna od posebnih značilnosti. Zato posvečajo tudi priročniki o zgodovinski demografiji navadno manj prostora migracijskemu pojavu kot drugim vidikom. Obravnavajo ga problemsko in ne ponujajo tako izdelanega standardnega analitičnega inšumentarija kot za druge demografske aspekte, pač pa le splošnejše indikativne metode in napotke (Del Panta, Rettaroli, 1994, 250).¹³ Preučevanje migracij skratka zahteva, kljub skupnim izhodiščem in splošnim pristopom, specifične, od primera do primera posebno prilagojene metodološke prijeme glede na vrsto pojava, vprašanja, ki se ponujajo osvetljevanju, in glede na vire, na katere je mogoče računati. Zato pride še posebej v poštev primerjalni pristop in poznavanje izkušenj ter vzorov posameznih *case studies*.

Če se je prevladujoče preučevanje ruralnih skupnosti selitvenemu pojavu dolgo izmikalo in ga vsaj delno obšlo, se mu demografija mest zaradi navedene povezanosti in celo odvisnosti preprosto ni mogla izogniti. Zanimanje za zgodovino mestnega prebivalstva in za historičnodemografsko preučevanje selitvenih gibanj ter metodološki pristopi za njuno preučevanje so tako stopali s prvimi koraki v šestdesetih in nato od sedemdesetih let dalje po vzajemni razvojni poti.¹⁴ Kot bo razvidno v na-

-
- 12 Viri, ki so nastali po ukinitvi nantskega edikta in začetku preganjanja hugenotov (Poussou, 1983, 38). Poussou opozarja, kako je tudi Goubert, ki se je s svojo študijo o Beauvaisu zapisal med pionirje moderne historičnodemografske vede in socialne zgodovine, v šestdesetih letih 20. stoletja zatrdel v en glas z mnogimi drugimi preučevalci "župnijskih" skupnosti, da je na francoskih tleh do razmaha industrije prevladovala sedentarnost (Poussou, 1983, 39). Zanimivo je tudi, da se kljub neizpodbitnim dokazom, ki so jih prispevale mnoge poznejše raziskave, in vse večji zavesti o prostorski gibljivosti predindustrijske družbe na vseevropski ravni v Franciji diskusija oziroma polemika okrog tega vprašanja še ni polegla. Razni avtorji so še pred nedavnim naglasili, kako nekateri zgodovinarji vztrajajo pri tezi o negibljivosti in mitoloških predstavah o tisočletni zakoreninjenosti kmečkega prebivalstva na lastnih tleh. Te teze dobivajo osnovo in spodbudo v regionalističnih in nacionalističnih ideologijah kot podlaga za zaščito starih krajevnih identitet (in sodobnih gospodarskih ter drugih interesov), ki naj bi se z nastopom modernizacije (danes globalizacije) in pospešene prostorske gibljivosti popačile (Rosental, 1999, 7–8).
- 13 Kot izjema velja v prvi vrsti priročnik Guillaume, Poussou (1970), ki se konkretnije spoprijema s problematiko, kar je razumljivo glede na to, da je J. P. Poussou posvetil veliko svojega znanstvenega dela problemu migracij v predstatističnem oziroma predindustrijskem obdobju (Poussou, 1983). O historičnodemografskem preučevanju migracijskega pojava je zanimivo razpravo prispeval tudi Corsini (1980), ki sicer ne obravnava specifičnejše vprašanja urbanih migracij in se osredotoča na primer Italije.
- 14 V Franciji, ki je tisti čas beležila izredno živahen vzpon historičnodemografskih raziskav in se še danes ponaša z eno izmed vodilnih šol na tem področju, beležimo sosednje študij na temo mestne demografije in selitev, objavljenih v *Annales de Démographie Historique* (1970 in 1971) in v monografski obliki. Med vidnejšimi so že omenjeno delo o Lyonu (Garden, 1975), monografije o Marseillu (Terrisse, 1971), Caenu (Perrot, 1975; 2001) in vrsti manjših mest, med njimi o Meulanu (Lachiver, 1969), ki je bil dolgo referenčni model za monografske obdelave manjših urbanih naselij (Bideau,

daljevanju, je tudi za preučevanje selitvenih gibanj in predvsem priseljevanja v mesto na razpolago kar širok izbor virov, glede na to, da so novi prišleki, tujci in giblivi ljudje nasploh bili deležni posebne pozornosti, bodisi iz varnostnih bodisi iz statusnih, poklicnih in drugih razlogov. Ta dokumentacija nominativnega tipa pa je po svoji namembnosti ali zaradi vrzeli, ki so nastale z izgubami ali uničenjem gradiva, parcialna, in torej, kljub pogostokrat zelo dobri informativni kvaliteti, primerna za opazovanje le določenih kategorij ali segmentov prebivalstva. Problem pa je globalni vpogled v migracijske procese, njihovo statistično merjenje in vrednotenje. Za razumevanje delovanja demografskega sistema je na primer pomembno vedeti, v kolikšni meri so migracije prispevale k demografskemu razvoju mesta, in torej ugotavljati migracijske salde. V predstatističnem in zgodnjem statističnem obdobju je že iskanje tega odgovora, ki sloni na ločevanju naravnega od socialnega gibanja, zaradi pomanjkanja rednih štetij prebivalstva težavno. Zaradi negotovih podatkov o nataliteti in smrtnosti, ki so, kot rečeno, lahko močno popačeni, je iskanje odgovora tudi nezanesljivo. Razvoj agregativnih analitičnih metod z modelističnimi pristopi in postopki za rekonstrukcijo podatkovnih vrzeli, omogoča kot pri rodnosti, smrtnosti in poročnosti alternativno, nekoliko zadovoljivejše, čeprav ravno tako precej pavšalno reševanje problema. Poleg tega so saldi sami na sebi kaj skromni elementi za poznavanje selitvenega pojava, saj nam nudijo le rezultate sprememb v določenem časovnem intervalu. Pomembnejši in zanimivejši so drugi vidiki, od priseljenjskih dinamik in tipologij, obsega in krajevnega izvora tokov, njihovega socialnega in poklicnega sestava, do trajanja procesov, teritorialne dimenzije in spreminjanja geografskega območja, iz katerih izvirajo priseljenjski tokovi. Za osvetljevanje teh aspektov so potrebni *serijski viri*,¹⁵ ki tekoče spremljajo oziroma odsevajo migracijska gibanja, kakršna so za obdobje moderne statistike direktna opazovanja selitev in vse evidence, ki posredno ali neposredno odražajo prostorsko gibljivost ljudi v teku časa.

Za predstatistično obdobje se je izkazalo, da lahko temu namenu najbolje služijo poročni in mrliški viri. Na potencialnost poročnih virov za globalno statistično in kartografsko (teritorialno) obravnavo mestnega priseljevanja je prvi jasno opozoril Michel Vovelle v študiji o Chartresu leta 1962. Njegovemu zgledu je skladno s po-

Garden, 1982, 110). Vprašanjem mestne demografije so posvetili več sestankov (*Démographie*, 1977) in pomembna poglavja velikih nacionalnih zgodovinskih tem, med njimi tudi francoske revolucije. V Italiji so posebne omembe vredni študije G. Levija o Turinu (1971, 1975 in 1985), skupine raziskovalcev pod vodstvom E. Sonnina o Rimu (1996 in 2004) in akti znanstvenih sestankov društva za zgodovinsko demografijo, posvečeni mestom (*Demografia*, 1982) in selitvam (*Migrazioni*, 1990; *Migrazioni*, 1993; *Migrazioni*, 1994). V Švici izstopa študija o Ženevi (Perrenoud, 1969).

15 Izraz povzemamo po francoskem *source sérielle*, ki je uveljavljen tudi v drugih jezikih (it. *fonte seriale*, ang. *serial source*) in se veže s pojmom *serijska* (po nekaterih avtorjih *serialna*) zgodovina. S tem je mišljena francoska *histoire sérielle*, ki so jo razvili v povezavi s kvantitativnim zgodovinskim in perspektivo *dolgega trajanja* (*longue durée*) v sklopu *annalesove* historiografske šole (Furet, 1981; Chaunu, 1995; Luthar, 1993, 78–80).

stopnim uveljavljanjem mestne demografije sledilo vedno več avtorjev, demografskih in socialnih zgodovinarjev, kot tudi zgodovinskih geografov, ki so potrdili veljavnost pristopa in dekumentarne osnove ter ju dodatno izpopolnili. Med njimi so G. Levi, C. M. Belfanti in M. Garden z deli o Torinu, Mantovi oziroma Lyonu, H. A. Diederiks za Amsterdam in Leiden ter R. Jägers za Duisburg (Levi, 1971, 1975 in 1985; Belfanti, 1994; Garden, 1975; Diederiks, 1983 in 1985, 14–15; Jägers, 2001, 290–305). Vrhunec in najboljše metodološko dodelanost pa je kvantitativna in kvalitativna izraba poročnih in mrljskih aktov dosegla s študijo J. P. Poussouja o Bordeauxu (Poussou, 1983).¹⁶ Poussoujevo se kot Levijevo, Belfantijevo in še nekatera druga dela o mestni demografiji razlikuje od ostalih po tem, da se posveča samo selitvenemu pojavu, ki predstavlja "srce in namen" raziskovanja (Poussou, 1983, 40). Avtor je imel sprva v načrtu preučevanje prebivalstva kot izhodišče za zgodovino bordeaujske družbe, a se je kmalu zavedel mogočnosti in vloge migracijskega dejavnika pri demografskem razvoju tega pomembnega pristanišča z največjo demografsko rastjo med francoskimi mesti v 18. stoletju, in osredotočil pozornost na ta pojav. Kot nalogo si ni postavil samo osvetlitev zgodovine priseljevanja in njegovih učinkov v bordeaujskem socialnodemografskem in gospodarskem razvoju, ampak tudi in predvsem ugotoviti, do kod je mogoče v ta namen izkoristiti poročne, mrljske in tudi druge serijske vire ter razviti ustrezne metode za znanstveno uporabo tovrstnega gradiva. Želel je dati hevristični doprinos k "serijski zgodovini bordeaujskega priseljevanja" z izkoriščanjem prednosti in iskanjem limit serijsko osnovanega analitično-interpretativnega pristopa (Poussou, 1983, 12, 15 in 40).

Poročni viri, med katerimi so poleg cerkvenih poročnih registrov ali matic mišljeni tudi drugi dokumenti, ki so nastajali ob sklepanju poročnih zvez (dokazila o samskem stanu, poročna oznanila, ženitne pogodbe), so eminentno serijsko gradivo.¹⁷ S tem, da izkazujejo demografske dogodke v časovnem sosledju in razlikujejo registrirane osebe po krajevnem izvoru, omogočajo "tekoče" vrednotenje selitvenega dogajanja, podobno kot to velja za naravne demografske dejavnike. Njihove prednosti so dolžina dokumentarnih serij, ki načeloma omogoča tudi večstoletno analitično perspektivo in opazovanje spreminjanja oziroma trajanja dinamik, ter splošna razširjenost in strukturna enovitost, ki omogočata komparativnost posameznih primerov mest. Pomemben rekvizit je tudi, da poročni viri ob pomanjkanju celovitejših izkazov zajamejo med vsemi razpoložljivimi evidencami najdaljši in najširši obseg imigracijskega pojava. Pri svoji najpopolnejši varianti prinašajo *poročni registri* poleg datuma in kraja dogodka, kraja in datuma oznanila, osebnih

16 Izvirna študija je avtorjeva *thèse d'état*. Pomembne so tudi predštudije in poznejše metodološke ter vsebinske razprave na temo mestnih migracij iz let 1970, 1975, 1979, 1983, 1985 in 1988.

17 O serijskih virih in konceptno-metodoloških vidikih serijskega zgodovinopisja glej Furet (1981), Braudel (1963) in predvsem Chaunu (1968, 1970 in 1995); slednji je najbolj zaslužen za izpeljavo teoretičnih nastavkov tovrstnega zgodovinopisnega pristopa.

podatkov novoporočencev (imena, priimka, starosti, zakonskega stanu in družbenega položaja, kraja bivališča in trajanja bivanja, krajevnega izvora in poklica) tudi dragocene osebne informacije o starših (med drugimi kraj bivanja, poklic, zakonski in družbeni stan ter podatek, ali oseba še živi) in poročnih pričah, podpise pismenih poročencev in prič, morebitne oprostitev od oznanjanja poroke s strani cerkvenih oblasti ter stopnje sokrvnosti. Podobno velja za *dokazila o samskem stanu*, ki so jih izdajale izvirne župnije novoporočencev, in zapisnike cerkvenega ali svetnega notarja, pred katerim sta novoporočenca izkazala svoj prosti stan na osnovi izpraševalnega postopka in z jamstvom dveh verodostojnih prič. Ta vir vsebuje navadno dodatne, v registrih še nepredvidene ali izpuščene podatke, med katerimi sta posebej pomembna čas bivanja tujih novoporočencev v mestu in izvor prič.¹⁸ Z informacijami še bogatejše in kvalitativno najhvaležnejše serije nasploh pa so notarske *ženetne pogodbe*. Te vsebujejo tudi podatke v zvezi z dotalnimi in širšimi premoženjskimi zadevami zakoncev in njunih družin, točneje direktne ali indirektne indice o družbenem položaju, intelektualnem profilu, izobrazbi in druge zanimive elemente.¹⁹ Jägersova je v svoji študiji o Duisburgu učinkovito uporabila tudi akte kalvinističnega konzistorija, ker je vsak novi član kalvinistične skupnosti moral pri sprejemu predložiti spričevalo kalvinistične občine zadnjega bivanja s podrobnimi osebnimi podatki (Jägers, 2001, 277). Ta sklop podatkovnih serij omogoča ob merjenju in vrednotenju poteka priseljskih tokov tudi statistično opazovanje spreminjanja njihovih demografskih struktur, družbeno-gospodarskega sestava, geografskega izvora, kulturnih značilnosti, vedenjskih vidikov, umeščenosti, zvez in stopnje integriranosti v priseljskem okolju, socialne mobilnosti in podobno. K povedni potencialnosti prispeva nadalje možnost medsebojnega dopolnjevanja, nadgrajevanja in križanja z drugim nominativnim gradivom statusnega ali tekočega tipa.

Ob pozitivnih lastnostih je treba takoj opozoriti na pomanjkljivosti in opredeliti meje poročnih serij, ki jih ni ravno malo. Najprej to, da gre za indirektne, predvsem pa za selektivne vire, saj upoštevajo samo populacijo, ki je sklenila zakonsko zvezo v opazovanem območju. Tako preučevanje spregleda vse tiste, ki so v mesto vstopali že poročeni, samske in tiste, ki so se poročili drugje zaradi že omenjene navade poročanja v nevestini župniji, vključuje pa tiste, ki so se vpisali v poročne registre iz istega razloga ali ker so se prišli poročiti od drugod. Rezultat je povečano število moških priseljencev, manjše število priseljenk ali izpad obeh priseljenih partnerjev iz evidence. Enako pomembna hiba je starostna selekcija, ki izključuje populacijo pred poročno starostjo. Pomanjkljivosti so nadalje v tem, da je gradivo skladno z boljšo kodifikacijo in vlogo cerkvenih matrik uporabno predvsem za čas od 18. stoletja naprej, njegova pogosta neohranjenost in drugače prekinjena kontinuiteta serij ter površno

18 Na ta vir je posebej opozoril in ga uporabil C. M. Belfanti v študiji o doseljevanju in poklicnih strukturah v Mantovi (Belfanti, 1994 in 1996).

19 Primer uporabe tovrstnega vira je Garden (1975).

izpolnjevanje rubrik, tako da mnogih znakov ni mogoče pritegniti v dolgo evolucijsko analizo. Študije so pokazale, da so idealno vodeni poročni registri za daljša obdobja vse do 19. stoletja redkost in da je stopnja vsebinskih pomanjkljivosti rubrik tudi od kraja do kraja in od župnije do župnije istega mesta lahko zelo različna. Dopolnjevanje podatkov s križanjem posameznih virov znatno povečuje težavnost postopkov in trajanje usposabljanja podatkovne baze, ker terja pritegnitev serij, ki jih sicer ne bi nujno upoštevali, in to na nominativni osnovi. Nominativni pristop je sicer nujen tudi za popravljanje deformacij vira, kot so na primer dvojni vpisi pri porokah vdovcev.

Cerkvenih dokazil o samskem stanu in poročnih oznanil ne najdemo povsod, ker jih marsikje ne hranijo več. Zato jih je vredno uporabiti kot samostojni vir samo tam, kjer ni dvomov o njihovi celoviti ali vsaj zadovoljivi ohranjenosti za dovolj dolga obdobja. Enako velja za ženitne pogodbe, katerih razpoložljivost je odvisna že od razširjenosti te pravne prakse. V Lyonu se je Gardenu izplačalo opreti na ta vir, ker je bila navada sklepanja ženitnih pogodb zelo razširjena med vsemi družbenimi sloji in pokriva ta serijski fond približno 95% poročnih zvez (Garden, 1975, 145–155; Poussou, 1983, 44–45). Drugod je delež večinoma veliko manjši in v času zelo nihajoč kot posledica gospodarskih in drugih dejavnikov, ki so vplivali na večjo ali manjšo doslednost prakse, ali ker so se je posluževale samo določene socialne kategorije. Pri ženitnih pogodbah je vprašljivo samo številčno odražanje migracijskega pojava, glede na to, da pogodbam ni vedno sledila poročna zveza. Tudi tuji izvor novoporočencev mnogokrat ni naveden, če podatek ni bil potreben, za ženske pa je navajanje poklica manj dosledno. Dodati gre neekonomičnost uporabe ženitnih pogodb, ki jih je treba zbrati iz različnih notarskih fondov, v pogosto dolgih narativnih aktih poiskati želene informacije in jih kodirati, da so pripravne za kvantitativno analizo. Poleg količine dela se pri tem postavlja vprašanje dvojnega poseganja zgodovinarja v vsebino oziroma povednost podatkov, s tem da je "soustvarjanje informacije" sicer osnovna konceptna in proceduralna značilnost serijske zgodovine. V primeru serijskega, a nestrukturiranega in indirektnega vira, kot so notarski spisi, ni dovolj reorganizirati "verigo" uporabnih aktov, ampak je treba predhodno tudi izbrati informacije in enovito opredeliti njihov pomen v funkciji vprašanj, ki jih viru hočemo zastaviti.²⁰ Lahko bi naštevati še mnogo drobnejših, a nič manj omejujočih elementov, s katerimi so se srečale raziskave o migracijah, osnovane na poročnih virih, in ki jih večinoma prikaže Poussou v svoji monografiji ter drugih študijah, na podlagi obsežne kazuistike njegovega dela o Bordeauxu, v katerega je poleg mestne pritegnil še matično dokumentacijo 80 najbolj zastopanih župnij izvornega zaledja priseljencev. Iz vsega je na koncu jasno, da se pri uporabi opisanih virov za globalni kvantitativni pristop k problematiki doseljavanja lahko poslužujemo pojmov globalnost in reprezentativnost samo v prenesenem smislu in z veliko previdnostjo. Poročni akti, kot naglaša Poussou, ne odsevajo migracijskega

20 Prim. Furet (1981, 15), ki predstavlja sintetična dognanja o konceptih in metodologiji serijskega in kvantitativnega zgodovinopisja.

pojava kot takega, temveč opisujejo migrante, in tudi če bi razpolagali z združeno bazo idealno vodenih virov, ne bi mogli na njihovi podlagi izmeriti pravega obsega imigracijskega pojava, niti osvetliti vseh strukturnih aspektov. Ravno tako ni mogoče iskati direktnih korelacij med poročno dinamiko in dejanskim priseljenjskim gibanjem, saj med njima ni vedno povezave in upadanje ali rast enega ne odgovarja nujno enakemu vedenju drugega. Število porok se na primer lahko zmanjša zaradi trenutnih gospodarskih negotovosti in čakanja "na boljše čase", medtem ko se iz istih razlogov poveča priliv ljudi iz podeželja, ki upajo, da bodo v mestu lažje premostili preživetvene težave. Glede na to, da je bila poroka tendenčno ali vsaj pogosto stabilizacijska etapa v procesu priseljevanja v mesto, je vredno tudi podčrtati, da odražajo poročne serije vgrajevanje (čeprav ne nujno dokončno in ne v vseh primerih mest) v mestno družbeno tkivo, prej kot samo doseljevanje (prim. Garden, 1975, 106–107 in Levi, 1985).

Kljub nepopolnosti pa je poročno gradivo v osnovi in praktično gledano najuporabnejši vir, kar jih premoremo, predvsem v njegovi najbolj razširjeni varianti, poročnih registrih. Ponekod je tudi edini vir, s katerim razpolagamo. Čeprav ne daje natančnih odgovorov, nudi indikativni, a stvarni odraz migracijskih gibanj. Smisel pristopa ni v ugotavljanju točnih konsistenc, pač pa vrednotenje "teže" migracij in njihovih geografskih ter strukturnih stalnic oziroma počasnih sprememb v dolgem časovnem razponu, prej kot konjunkturini momentov. Kvalitetnejše serije omogočajo tudi analize odnosa med doseljevanjem in prostorskimi značilnostmi mestne aglomeracije ter opazovanje socialno-demografskih, gospodarskih in kulturnih aspektov glede na notranjo mestno geografijo (prim. Poussou, 1983, 40–49; Poussou, 1985; Belfani, 1994, 15–19; Levi, 1985, 29 in sl.; Diederiks, 1985, 14–16).²¹

Za razširitev obzorja nad selitvenimi procesi, ki so se obračali proti mestu, in dopolnitev podatkov iz poročnih aktov so lahko zelo primerne *mrliške matrike*, pod pogojem, da vsebujejo podatek o izvoru umrle osebe. Izkušnje kažejo, da ta vir odseva zlasti pojav začasnega in sezonskega priseljevanja, lahko pa tudi stalnega ali vsaj potencialno stalnega vključevanja v mestno tkivo. Najhvaležnejše so mrliške knjige špitalov, glede na to, da se je prebivalstvo brez stalnega bivališča pogosteje posluževalo in umiralo v bolnišnicah kot stalno mestno prebivalstvo. Upoštevati pa je treba tudi posamezne bivalne karakteristike in gospodarske oziroma zaposlitvene tipologije. V mestih z razvito protoindustrijo so se posli in preprosta delovna sila, ki je živela pri delodajalcih, pogosto posluževali bolnišnic. Kvantitativna uporaba teh serij je mimo kvalitete zapisov, ki trpi za podobnimi hibami, še bolj omejena in indikativna kot pri poročnih aktih. Povednost je boljša pri velikih aglomeracijah, ki so premogle tudi po več takih ustanov, zato je število dogodkov visoko. Pozabiti je treba na stereotipne predstave špitalov kot krajev smrti in upoštevati, da se je vanje zatekalo mnogo več ljudi kot jih je tam umrlo (v Bordeauxu je bilo na primer

21 Za celovitejši pregled prednosti in slabosti poročnih virov je potrebno upoštevati študije posameznih primerov, ki poleg skupnih osnovnih problemov izpostavljajo mnoge specifične.

razmerje 5 proti 1), tako da so ob mrliških zelo koristni tudi *registri hospitaliziranih oseb*. Na njihovi podlagi lahko ocenimo "težo" števil, če beležijo tudi izvor oskrbovancev pa je njihov doprinos še večji. Jasno je, da tudi tovrstna dokumentacija ne more služiti kvantifikaciji, saj ni mogoče ugotoviti, kolikšen del priseljencev je zbolel oziroma umrl. Poleg tega hospitalizirane in v špitalih umrle tuje osebe niso v vseh primerih priseljenci. Velikokrat gre za popotnike, priložnostne obiskovalce, ki se nahajajo v mestu zaradi gospodarskih ali drugih razlogov, v pristaniških mestih za mornarje. Mnogo je siromakov in takih, ki so prihajali v mesto nalašč, da bi potrkali na vrata hospicev in špitalov. Pri župnijskih mrliških knjigah se postavlja nadalje vprašanje podatka o izvoru umrle osebe, glede na to, da so župniki evidenco smrti začasno prisotnih oseb včasih vodili, včasih pa teh primerov niso beležili, in da stalno naseljenih ali že nekoliko dlje časa prisotnih niso vodili kot tujce. Na vsak način so, podobno kot poročne, tudi špitalske matrice, zlasti v mestih z velikim številom prebivalstva, zadovoljiv in dragocen serijski vir, ki omogoča indikativni vpogled v vrste, geografski izvor, trajanje, poklicne in druge dolgoročne značilnosti ter variacije sezonskih in začasnih selitvenih gibanj, ki so se naslanjala na mesto. *Krstne matice* so lahko ravno tako dragocene, vendar so samostojno navadno veliko manj uporabne, po eni strani zaradi pogostejše odsotnosti podatka o izvoru oziroma bivališču staršev in botrov, po drugi pa zato, ker se iste osebe (predvsem starši) pojavljajo v njih večkrat, kar dodatno otežuje obvladovanje vira in njegovo pripravo za analizo (prim. Poussou, 1983, 50–52; Garden, 1975, 92–96). Koristnejše so v kombinaciji s poročnimi serijami, in sicer pri ugotavljanju, ali naj podatek o tujih mladoporočencih interpretiramo kot dejansko priselitev ali ne; pri tem moramo upoštevati, da se je v enem ali največ dveh letih po poroki večini partnerjev rodil otrok. Testiranje tega pojava je seveda kot druga križna poimenska preverjanja zapleten in dolgotrajen proces.

Drugi viri za vpogled v priseljska gibanja so še bolj selektivni in v mnogih primerih specifični za posamezna mesta ali regionalna območja, glede na potrebe in pravne normative, ki so spodbudili njihov nastanek. Med splošno razširjenimi naj izpostavimo *sezname meščanov*, iz katerih je mogoče izluščiti priseljene osebe, ki so bile sprejete v ta elitni krog. Dodatna omejenost oziroma značilnost teh evidenc je, da izkazuje osebe, ki so si prizadevale za pridobitev določenega družbenega položaja v mestnem okolju in so prej ko slej pokazatelj elitarnih integracijskih stremeljenj. Pogosto take evidence tudi niso najbolj bogate s podatki in pričajo o dosegi pogojev, predpisanih za sprejetje v krog ljudi z določenimi političnimi in statusnimi pravicami ter dolžnostmi. R. Mols je v svojem temeljnem delu o zgodovini mest močno poudaril ta vir in nanj kazal kot na rešilni izhod iz predstatistične dokumentarne zagate raziskovanja mestnega priseljevanja, medtem ko ni videl potencialnosti poročnih aktov in je bil do njih celo skeptičen (Poussou, 1983, 11 in 53).²²

22 Ti viri so vsekakor kot parcialni dokumenti zelo dragoceni. Zelo dobro jih je na primer mogel uporabiti McIntosh za *Schwäbisch Hall* kot kazalnik stalnega naseljevanja, s tem, da je *Bürger- und*

Cehovski sezname in *evidence vajencev ter pomočnikov* so za pozno srednjeveško in zgodnje novoveško obdobje pomembni viri, v 18. stoletju pa izgubljajo na reprezentativnosti. Prvi zaradi šibitve cehovskega instituta, drugi in tretji zaradi zelo različnih navad sprejemanja vajencev in pomočnikov v posameznih poklicih in na različnih geografskih območjih. Nekateri poklici nudijo striktno vodene sezname, za katere je mogoče točno ugotavljati deleže tujcev, drugi so manj dosledni ali ostane vajeništvo nezabeleženo. Vir je podvržen tudi časovni fluktuaciji zaradi spreminjanja položaja vajeniškega in pomočniškega stanu ter številčnega razmerja med mojstri in vajenci. V posebnih okoliščinah pa so ti viri izredno povedni in uporabni, kot na primer v Lyonu, kjer je gospodarstvo slonelo na svilarski protoindustriji in je "fabrika" vodila evidenco vseh vajencev in pomočnikov. Ta je ohranjena za celo 18. stoletje. Poleg selitvenega pojava zelo širokega družbenega segmenta evidenca odraža socialne in gospodarske aspekte, od časa bivanja in vključevanja v mestni delovni trg do mezd in življenjskih ter stanovanjskih razmer (Garden, 1975, 97–105; Poussou, 1983, 53; Diederiks, 1985, 11). Cehovski vir je vsekakor primeren za sektorsko in tematsko naravnane kvalitativne študije, kot pričajo mnoge razprave (gl. npr. Ehmer, 1992 in 1997; Roth, 1987). Podobni, samo delno serijski in "pogojno" kvantitativni analizi se prilegajo razni spisi *notarskih arhivov* in *sodnih arhivov*. Na osnovi le-teh je mogoče izpostaviti zlasti razmerja med priseljevanjem in kriminalom oziroma deviantnostjo, pa tudi vidike, povezane z mehanizmi migracijskega procesa in delovanjem družbenih relacijskih mrež. Kvantitativno-serijski pristop pa je tu še bolj odvisen od predhodnega arbitrarnega opredeljevanja "fakta", tako da je bolj uporabna klasična kvalitativna metoda (prim. Diederiks, 1985, 13).²³ Včasih serijski, včasih kvalitativni uporabi se ponujajo tudi mnoge druge evidence, ki jih je mogoče najti v najrazličnejših fondih, na primer registri necehovskih poklicev in gospodarskih dejavnosti, lastnikov premoženja (npr. plovil) in nepremičnin (katastri), kontribucijski viri, sezname revežev in beračev ter drugi tipi delnih in namenskih statusnih ali tekočih evidenc. Zelo hvaležne so posebne etnične in verske skupnosti, ki so jim navadno posvečeni posebni in zato lažje uporabni deli arhivov, ker so bile pod "posebnim opazovanjem" oblasti in imajo tudi svoje, čeprav ne vedno dobro vodene evidence matičnega, gospodarskega in drugega značaja.²⁴

Ratsbücher kombiniral s *Steuerrechnungen* in med drugim izmeril tudi premožnost novih meščanov (McIntosh, 1997, 165–185). V prilogi posveča avtor celo poglavje metodološkemu problemu uporabe tovrstnih virov (McIntosh, 1997, 220–221). Prim. tudi Lipburger (1994).

23 Primer uporabe sodnih aktov za preučevanje migracij s posebnim poudarkom na relacijskih mrežah je Clark (1979).

24 Primerov je tu ničkoliko, ker so bile ravno zaradi tega judovske in druge verske skupnosti deležne posebne pozornosti zgodovinarjev, ki so lahko zelo učinkovito opazovali splošno demografsko dogajanje in specifično tudi migracije. Prim. Brunet et al. (2004), Gatti (1996), François (1985a), Jerisch-Wenzel (1985).

Razširjene in za serijsko uporabo pogosto ustrezne so nadalje evidence aretiranih in izgnanih oseb in podobna policijska ali upravna splošna dokumentacija. Kot dopolnilni oziroma testni vir se je na primer v Turinu izkazala kot zelo koristna tudi evidenca razdeljevanja soli, na podlagi katere je bilo mogoče indirektno vrednotiti dinamike začasne prisotnosti oziroma odhajanja prebivalstva (Levi, 1985, 51). Če se vrnemo k vprašanju globalnega zajema priseljenskega pojava, pa moramo poleg ljudskih štetij, ki so ob primernih konceptih in kvaliteti podatkov med najbolj povednim gradivom kar se tiče družbeno-gospodarskih struktur, izpostaviti v absolutnem najdragocenejšem, a redke vire, kot so *seznami tujcev in knjige prebivalstva*. Kjer so vodili tako direktno evidenco in se v času ni izgubila, je mogoče razpravljati o longitudinalnih in strukturnih aspektih priseljskih procesov v njihovem najširšem obsegu. Primeri takih virov so dokumentacija Urada za tujce v Bologni (*Ufficio dei forestieri*) (Simeoni, 1935), ki se sicer nanaša na obdobje od 14. do 16. stoletja, ali prebivalstvena knjiga v Ženevi z neprekinjeno evidenco domačega in tujega prebivalstva mesta od 16. stoletja do francoske revolucije. Na podlagi tega vira je Perrenoud celovito rekonstruiral in analiziral francosko doseljevanje v to švicarsko mesto (Poussou, 1983, 441; Perrenoud, 1969). Čeprav ne pokrivajo celotnega prebivalstva, sodijo med dokumente z najvišjo stopnjo serijsko-kvantitativne uporabe tudi *carte de sûreté*, to so izkazi kraja bivališča, ki jih je v Parizu uvedla Revolucija in ki na podlagi temeljnih podatkov, kot so kraj in datum rojstva, datum prihoda v Pariz in naslov sočasnega ter prejšnjega bivališča osebe, omogočajo vpogled v faze in načine priseljevanja kot tudi v procese mobilnosti znotraj samega mestnega prostora v povezavi s socialnimi, gospodarskimi in drugimi dejavniki (Faron, Grange, 2004). Šibkost slednjega primera je njegova časovna omejenost na konec 18. stoletja.

Sklep

Podani pregled virov in metodoloških vprašanj je samo skupek najpomembnejših elementov, ki jih je potrebno upoštevati za pristopanje k preučevanju mestnega priseljenskega pojava v 18. stoletju in sploh v času, ki se je v zgodovino vpisal z izrazom *ancien régime*. Podrobnejša analiza danes že nepregledne bibliografije o demografskem, socialno-zgodovinskem in zgodovinsko-antropološkem preučevanju mest bi prispevala še lepo število dodatnih primerov. Ni odveč na koncu ponoviti, da smo se v prikazu osredotočili na serijske vire in metode, ki omogočajo merjenje ali vsaj globalnejše vrednotenje mestnih migracij, kot tudi to, da je bil vselej govor samo o priseljskem procesu in kvečjemu mobilnosti znotraj mestnega prostora, nikakor pa o odseljevanju, ki je enako pomembna problematika mestne demografije in selitvenih procesov nasploh. Vendar je odseljevanje v obravnavanem obdobju dokumentarno in metodološko še bolj neoprijemljiv in problematičen pojav, ki terja zopet specifične prijeme.

Glede serijsko-kvantitativnih obravnav priseljenškega pojava (v smislu velikih tokov in globalnega pristopa) je treba dodati, da se je njihov zagon skupaj s splošno "evforijo" zgodovinskega kvantitativizma, ki je začrtal neizbrisne poteze v razvoju zgodovinske znanosti, v zadnjih desetletjih nekoliko umiril. To ne pomeni, da je bil pristop zanemarjen, saj se ga še vedno veliko poslužujejo in celotno zgodovinsko-kvantitativno področje beleži stalno napredovanje.²⁵ Res pa je, da se je tudi pod vplivom novih pogledov na migracijsko problematiko in alternativnih metodoloških prijemov ter virov, ki so se uveljavili v iskanju odgovorov na odprta vprašanja, pristop prilagodil tem izzivom in se ob "globalnem" preučevanju pojava obračal vse bolj k specifičnim mikroanalitičnim temam, ki niso samo analize struktur, oziroma k osvetljevanju kompleksnosti, ki jih sama statistika ne more izpostaviti ali jih poplitvi in celo skrije. Razprava o teh problemih teče že vsaj od razmaha historično-demografskega zanimanja za mestno prebivalstvo, mestne in druge migracije, ko se začenejajo postavljati vprašanja ne samo glede merjenja volumna, kronologije, geografskega izvora ter družbenega, poklicnega in kulturnega sestava selitvenih tokov, ampak tudi tipologije doseljevanja, vzvodov in motivacij, s katerimi je povezano, in vprašanja selitve kot dinamičnega pojava, v katerega so vpletene usode ljudi-individuumov in ne pavšalno definirane družbene mase.²⁶ Važni etapi sta bili spoznanje, da inurbacija in drugo migracijsko naslanjanje na predindustrijsko mesto nista bila enosmerna in samostojna pojava, temveč del širšega selitvenega dogajanja, in da migracije ni mogoče razložiti z determinističnimi modeli o "zakonitostih" prostorske gibljivosti, ki so bili dolgo v središču pozornosti, vse dokler ni prišla do izraza večja pozornost za vprašanje subjektivnosti obnašanja pred svobodno ali tudi prisilno selitveno izbiro (Siddle, 2000b, 2–4). Sledi, da lahko govorimo o mestni atrakciji le kot kompleksnem pojmu, ki ne deluje po avtomatičnih mehanizmih, in ravno tako o vzvodih v izseljenških bazenih. Nekatere raziskave so izpostavile hipotezo, da imajo tokovi pogosto "avtonomno" silo, ki izhaja iz mentalnih struktur in drugih podatkovno manj zaznavnih razmerij, zaradi katerih se njihova geografska usmerjenost in naselitvena distribucija ne odziva vedno na atraktivne vzvode in ni nujno v celoti ali sploh podvržena vplivom markantnih, gospodarskih in političnih sprememb (Poussou, 1985; Diederiks, 1985, 15). Z metodološkega vidika je prišlo vse bolj do izraza opazovanje priseljevanja v mesto (in migracijskih gibanj nasploh) v čim bolj kompleksnem zgodovinsko-antropološkem kontekstu prek poudarjenega sodelovanja humanističnih in družbenih ved. Opazovanje se je premaknilo od perspektive priseljenške skupnosti k tokovom oziroma h gibljivosti v

25 Dovolj je slediti specializiranim revijam kot so *History and Computing*, *Histoire et mesure in Historical methods*, ki so nastale kot zgodovinske etape historičnega kvantitativizma, da ne govorimo o historičnodemografski periodiki in monografskih publikacijah.

26 Literatura o teh problemih in novih pristopih k preučevanju migracij je danes že zelo obsežna. Prim. skupinska oziroma monografska dela kot so Arru et al. (2001), Siddle (2000a), Bade (2000) in Lucassen, Lucassen (1999) ter razprave kot Fontaine (1996), Levi et al. (1990) in Levi (1993).

teku časa. V središču pozornosti takega pogleda niso kraji, ampak posamezni ljudje, družine, skupine, generacije in njihovo povezovanje na raznih ravneh, njihova gospodarska in družbena obnašanja, vse v luči prostorske gibljivosti, ki presega pojme in klasifikacije, kot so krajevna fiksacija, stalnost, začasnost in druge ustaljene kategorije. Historično-demografski kvantitativni pristopi so dobili v tem spletu raziskovalnih naporov veliko prostora; v makroskopski perspektivi predvsem v "klasičnih" analizah procesov, ki so privedli do prevlade mest nad podeželjem in razvoja moderne urbane geografije (Bairoch, 1998; Bairoch et al., 1988; De Vries, 1984; Hohemberg, Hollen Lees, 1992); po drugi strani na ravni mikroanaliz, povezanih s temami (ne)integracije novih prišlekov v mestni prostor, njihovega demografskega, socialnega in gospodarskega obnašanja, vpliva na etnično in kulturno podobo družbe, predvsem pa pojava mobilnosti kot take v luči biografske perspektive. Naj kot zgled "integriranega" raziskovanja in metodološkega izziva navedemo samo en primer, to je francoski projekt *3.000 familles*, ki so ga zastavili francoski historični demografi na začetku osemdesetih let 20. stoletja. Gre za rekonstrukcijo genealogij, izhajajočih iz 3.000 zakonov, sklenjenih v razdobju 1803–1832, ki je na osnovi demografsko-biografskega pristopa postavila temelje za analizo prostorskega premikanja proti francoskemu glavnemu mestu in s tem povezanih evlucijskih aspektov na ravni družine (Annales, 2004). Med študijami, ki se opirajo na to gradivo, pa je vredno izpostaviti delo P. A. Rosentala (1999) o "nevidnem" v migracijskem procesu in pomenu načrtovanja (*project migratoire*) v prostorski mobilnosti prebivalstva. Rosentalova študija je ena najtehtnejših kritik koncepta sedentarnosti in klasične vizije gibljivosti francoskega ruralnega sveta, ki je upoštevala samo množično doseljevanje v mesta v 19. stoletju in zanemarjala prejšnjo živahno intraruralno mobilnost. Med "nevidne" dejavnike, ki vplivajo na migracijske izbire in strategije pa ne uvršča samo kompleksne mreže socialnih vezi, ampak tudi teritorialnih značilnosti ter infrastrukturnih elementov. Raziskava *3.000 familles* in podobni ambiciozni projekti, ki slonijo na biografsko-demografskem pristopu, se osredotočajo bolj na 19. stoletje, spet zaradi deficitarnosti in pomanjkljive kvalitete prejšnje dokumentacije, tako da je metodološka aplikacija za predstatistično dobo omejena in slabo učinkovita. Novosti so tudi timsko delo, konvergenca interesov raznih ved in široka možnost uporabe podatkovnih baz.²⁷ Dela, kot so na primer minuciozne študije A. Fauve-Chamoux o Rheimsu (2000), D. Ascott in F. Lewis o Liverpoolu (2000) in mnoge druge, pa dokazujejo, kako globoko je mogoče s pomočjo biografskega pristopa in kombinacije serijskega gradiva ter kva-

27 Podobno velja za prej omenjeno delo na osnovi *cartes de sûreté*, ki je danes možno zahvaljujoč informatizaciji fonda v francoski nacionalni biblioteki kot genealoškega gradiva (Faron, Grange, 2004). Med najnovejšimi projekti velja omeniti tudi tistega, ki ga vodijo na statističnem oddelku Univerze v Vidmu v sozvočju z interesi in zakonom o ohranjanju manjšinskih jezikov. Projekt sloni na sestavi integriranih poimenskih podatkovnih baz, ki omogočajo longitudinalni pristop k prostorskemu premikanju posameznikov in družin.

litativne dokumentacije seči v problematiko prebivalstvene prostorske gibljivosti in njena družbena, gospodarska in kulturna ozadja tudi za prejšnja obdobja.

TOWN DEMOGRAPHICS BEFORE THE EMERGENCE OF MODERN
STATISTICS, WITH AN EMPHASIS ON THE 18TH CENTURY AND THE
QUESTION OF URBAN IMMIGRATION

Aleksej KALC

Slovene National Library of the Studies, History Section, IT-34138 Trieste, Via Petronio 4
University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: aleksej.kalc@niskodsek.191.it; aleks.kalc@zrs.upr.si

SUMMARY

The paper presents a view of the problem of studying urban populations before the development of modern demographic statistics; i.e., before the development of varied, uniform and increasingly more reliable sources, created in the 19th century with the purpose of monitoring demographic phenomena.

In its peak period – prior to WWII and especially in the decades following – the major part of demographic studies was directed into researching the countryside and rural communities, while neglecting urban areas. With a few exceptions, interest in towns and cities only began to develop in the 1960s and increasingly in the 1970s, when next to a rich collection of studies of rural communities – the so-called "parish monographs" – the number of works devoted to cities also started to rise. The reason for this delay should be ascribed not only to the development and interests of historical demographers, but also to the inherent problems of studying urban populations, stemming from their nature and size, the availability and suitability of sources, including the methodological-analytical approaches. The paper presents the basic documentation on urban area demographics, with an emphasis on the 18th century (censuses, church birth, death and marriage registers, as well as some other sources), underlines the technical aspects and characteristics of the documentation in comparison to modern demographic sources, limits and problems of its application and interpretation in the light of micro- and macro-analytical methods, as well as its possible applications in broader (sociological, economic, anthropological) fields of researching historical urban populations.

The main part of the paper is dedicated to the immigration problem, with respect to the role it played not only in the growth but also in the very preservation and renovation of the population of pre-industrial towns, which due to the negative natural balance trend depended on an external demographic influx. This characteristic, next to a fluctuating population and the poor sources that historical demography has been operating with, represent an additional, enigmatic problem and obstacle that used to

prevent researchers from delving into the history of urban populations. The preference of the practicing profession for natural demographic phenomena and its disregard of the significance of pre-industrial migrations contributed their fair share as well. The paper pauses on the typology of sources for a demographic study of immigration into cities in the 18th century, which are more than abundant due to the fact that foreign populations were given special attention for safety and other reasons. However, this serial documentation is very diverse and incomplete, and in the majority of cases only enables the study of determinate categories or segments of the population, rather than the comprehensive immigration processes, their statistical assessment and the appraisal of their systemic roles in the context of urban demographic development. Among these, marriage records are given closer attention, first and foremost church marriage records (as well as notary marital agreements – of better quality in terms of contents, but less frequent – and single marital status certificates), since they proved to be the most suitable documentation serials for otherwise indirect analyses of urban immigration processes over a longer period of time. This is largely owing to the data on the provenance of newly-weds and significant socio-demographic information, the general distribution and uniformity of the source, which among the available sources covers the phenomenon of immigration to the largest extent, enables a definition of source geography of immigration currents, an insight into their structural characteristics and comparison between individual cities. On the basis of more important case studies the paper further presents analytical methodologies, the representative and informative statuses of such sources, the interpretational conditioning associated with the selective nature of the sources, and the possibilities of their being completed by similar serial material (particularly death registers), which in the case of an adequate quality of records would enable expanded coverage of the immigration phenomena to the segments and typologies elusive in the marriage sources profiles. In addition, the paper also offers a swift analysis of citizens' lists, guild records, notary, court and police serial documents and various rare sources enabling a longitudinal study of the phenomena of immigration. Finally, it presents the evolution in the approaches to the study of urban immigration phenomena, which on the basis of combined qualitative and quantitative documentation bases passed from global coverage to microanalytical reconstructions and thus contributed to a more thorough comprehension of the phenomena than the theoretical model explanations had been able to offer.

Key words: town demographics, urban immigration, serial sources, methodology

VIRI IN LITERATURA

Åkerman, S., Johansen, H. C., Ostergren, R. (1990): Long Distance Migration in Scandinavia 1500–1900. XVIIe Congrès international des sciences historiques. Madrid.

- Annales (2004):** 3.000 familles vingt ans après. *Annales de démographie historique*, 1, 107. Paris, Belin.
- Arru, A., Ehmer, J., Ramella, F. (eds.) (2001):** Migrazioni. *Quaderni Storici*, 106, XXXVI, 1. Bologna, Il Mulino.
- Ascott, D. E., Lewis, F. (2000):** Motives to move. Reconstructing Individual Migration Histories in early Eighteenth-Century Liverpool. V: Siddle, D. J. (ed.): *Migration, Mobility and Modernization*. Liverpool, Liverpool University Press, 90–118.
- Bade, K. J. (2000):** Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, C. H. Beck.
- Bairoch, P. (1998):** Une nouvelle distribution des population: villes et campagnes. V: Bardet, J. P., Dupâquier, J. (eds.): *Histoire des populations de l'Europe*, vol. II. La révolution démographique 1750–1914. Paris, Fayard.
- Bairoch, P., Batou, J., Chevre, P. (1988):** La population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800–1850. Genève, Droz.
- Belfanti, C. M. (1994):** Mestieri e forestieri. Immigrazione ed economia urbana a Mantova fra Sei e Settecento. Milano, Franco Angeli.
- Belfanti, C. M. (1996):** I processetti matrimoniali per stato libero (Mantova, sec. XVII–XVIII). V: *Fonti archivistiche e ricerca demografica*, vol. I. Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, 255–263.
- Bideau, A., Garden, M. (1982):** Bilancio demografico e migrazioni. Alcune considerazioni intorno ai lavori di demografia urbana sulla Francia d'ancien régime. V: *La demografia storica delle città italiane*. Bologna, CLUEB, 109–123.
- Braudel, F. (1963):** Pour une histoire sérielle. Séville et l'Atlantique (1504–1650). *Annales E.S.C.*, XVIII, 541–553.
- Breschi, M. (2004):** Le migrazioni in demografia storica: nuove prospettive d'indagine. V: Donato, C., Nodari, P., Panjek, A. (eds.): *Oltre l'Italia e l'Europa. Ricerche sui movimenti migratori e sullo spazio multiculturale*. Trieste, Edizioni Università di Trieste, 471–476.
- Brunet, G., Oris, M., Bideau, A. (eds.) (2004):** Les Minorités – Minorities. Une démographie culturelle et politique, XVIIIe–XXe siècles. *A Cultural and Political Demography, 18th–20th Centuries*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, Peter Lang.
- Chaunu, P. (1968):** Histoire quantitative ou sérielle. Genève, Cahiers Vilfredo Pareto.
- Chaunu, P. (1970):** L'histoire sérielle: bilan et perspectives. *Revue historique*, 494/II, 297–319.
- Chaunu, P. (1995):** Histoire quantitative, histoire sérielle. Paris, SEDES.
- Clark, P. (1979):** Migration in England during the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. *Past and Present*, 83, 55–90.

- Corsini, C. A. (1980):** La mobilità della popolazione nel Settecento: fonti, metodi e problemi. V: La popolazione italiana nel Settecento. Bologna, CLUEB, 401–433.
- De Vries, J. (1984):** European Urbanization 1500–1800. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Del Panta, L., Rettaroli, R. (1994):** Introduzione alla demografia storica. Roma – Bari, Laterza.
- Demografia (1982):** La demografia storica delle città italiane, relazioni e comunicazioni al Convegno di Assisi, 27–29 sett. 1980. Bologna, CLUEB.
- Démographie (1977):** Demographie urbaine XVe–XXe siècles. Actes des Troisiemes Rencontres Franco-Suisses d'Historie E'conomique. Lyon.
- Diederiks, H. A. (1983):** Amsterdam 1600–1800. Demografische Entwicklung und Migration. V: Ehbrecht, W., Schilling, H. (eds.): Niederlande und Nord West Deutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte. Köln – Wien, Böhlaus, 328–346.
- Diederiks, H. A. (1985):** Introduction: The Measurement of the Immigrant into Towns. V: François, E. (ed.): Immigration et société en Europe Occidentale, XVIe – XXe siècles. Editions Recherche sur le Civilisations. Paris, 11–21.
- Ehmer, J. (1992):** "Servi di donne". Matrimonio e costituzione di una propria famiglia da parte dei garzoni come campo di conflitto nel mondo artigiano mitteleuropeo. Quaderni storici, n. s. 80, XXVII, 2, 475–508.
- Ehmer, J. (1997):** Worlds of Mobility: Migration Patterns of Viennese Artisans in the Eighteenth Century. V: Crossick, G. (ed.): The Artisan and the European Town, 1500–1900. Aldershot, 172–199.
- Faron, O., Grange, C. (2004):** Nouvelles approches de la démographie parisienne. Cartes de sûreté et analyse de l'immigration étrangère à la fin du XVIIIe siècle. V: Sonnino, E. (ed.): Living in the city – Vivre en ville. Roma, Università La Sapienza, 547–566.
- Fauve Chamoux, A. (2000):** Urban Population and Female Labour: The Fortunes of Women Workers in Rheims before the Industrial Revolution. V: Siddle, D. J. (ed.): Migration, Mobility and Modernization. Liverpool, Liverpool University Press, 119–130.
- Fleury, M., Henry, L. (1956):** Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris, INED.
- Fleury, M., Henry, L. (1965):** Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris, INED.
- Flinn, M. W. (1981):** The European Demographic System. 1500–1820. Brighton, Harvester Press.
- Fontaine, L. (1996):** Gli studi sulla mobilità in Europa nell'età moderna: problemi e prospettive di ricerca. Quaderni Storici, n. s. 93, XXXI, 3, 739–756.

- François, E. (ed.) (1985a):** Immigration et société urbaine en Europe occidentale XVI–XX siècles. Editions Recherche sur le Civilisations. Paris.
- François, E. (1985b):** Immigration urbaine et minorités: remarques introductives. V: François, E. (ed.): Immigration et société urbaine en Europe occidentale XVI–XX siècles. Editions Recherche sur le Civilisations. Paris, 95–99.
- Furet, F. (1981):** Il quantitativo in storia. V: Le Goff, J., Nora, P. (eds.): Fare storia. Torino, Einaudi.
- Garden, M. (1975):** Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle. Paris, Champs Flammarion.
- Gatti, C. (1996):** Un regime demografico in formazione. Gli ebrei a Trieste tra '700 e '800. V: Fonti archivistiche e ricerca demografica. Vol. II. Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, 1340–1352.
- Ge Rondi, C. (1988):** L'analisi nominativa in demografia storica: metodi e problemi. Il caso di una parrocchia. Milano, Giuffrè.
- Guillaume, P., Poussou, J. P. (1970):** Démographie historique. Paris, A. Colin.
- Hélin, E. (1963):** La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles. Bruxelles.
- Hohenberg, P., Hollen Lees, L. (1995):** The making of urban Europe, 1000–1994. Cambridge (Mass.) – London, Harvard University Press.
- Imhof, A. E. (1981):** Introduzione alla demografia storica. Bologna, Il Mulino.
- Jackson, J. H., Moch, L. P. (1989):** Migration and the Social History of Modern Europe. *Historical Methods*, 22, 27–36.
- Jägers, R. (2001):** Duisburg im 18. Jahrhundert. Sozialstruktur und Bevölkerungsbewegung einer niederrheinischen Kleinstadt im Ancien Règime. Köln – Weimar, Böhlau.
- Jerisch-Wenzel, S. (1985):** Hugenotten, Juden und Böhmen in Brandenburgischen Städten des 18. Jahrhunderts. V: François, E. (ed.): Immigration et société urbaine en Europe occidentale XVI–XX siècles. Editions Recherche sur le Civilisations. Paris, 101–114.
- Lachiver, M. (1969):** La population de Meulan du XVIIe au XIX siècle (vers 1600–1870). Etude de démographie historique. Paris, SEVPEN.
- Lawton, R., Lee, R. (1989):** Introduction. The framework of Comparative Urban Population Studies in Western Europe, c. 1750–1920. V: Lawton, R., Lee, R. (eds.): Urban Population Development in Western Europe from the Late-Eighteenth to the Early-Twentieth Century. Liverpool, Liverpool University Press, 1–26.
- Levi, G. (1971):** Mobilità della popolazione e immigrazione a Torino nella prima metà del Settecento. *Quaderni storici*, 17, 510–554.
- Levi, G. (1975):** Mobilità della popolazione e immigrazione a Torino nella prima metà del Settecento. V: Sori, E. (ed.): Demografia storica. Bologna, Il Mulino, 129–166.

- Levi, G. (1985):** Centro e periferia di uno stato assoluto. Tre saggi su Piemonte e Liguria in età moderna. Torino.
- Levi, G. (1993):** Appunti sulle migrazioni. Bollettino di demografia storica, 19, 35–39.
- Levi, G., Fasano, E., Della Pina, M. (1990):** Movimenti migratori in Italia nell'età moderna. Bollettino di demografia storica, 12, 19–34.
- Lipburger, P. M. (1994):** Salzburger Bürgerbücher als Quelle für die Migrationsgeschichte. V: Brunold, U. (ed.): Gewerbliche Migration im Alpenraum. Athesia, Bozen, 261–280.
- Livi Bacci, M. (1999):** Introduzione alla demografia. Torino, Loescher.
- Lucassen, J., Lucassen, L. (eds.) (1999):** Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives. Berne, Peter Lang.
- Luthar, O. (1993):** Med kronologijo in fikcijo. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Malačič, J. (2000):** Demografija. Teorija, analiza, metode in modeli. Ljubljana, Univerza v Ljubljani – Ekonomska fakulteta.
- McIntosh, T. (1997):** Urban Decline in Early Modern Germany. Schwäbisch Hall and its Region, 1650–1750. London, The University of North Carolina Press – Chapel Hill.
- Migrazioni (1990):** Le migrazioni internazionali dal medioevo all'età contemporanea. Il caso italiano. Atti del seminario di studi, Roma 11–12 genn. 1990. Bollettino di demografia storica, n. 12.
- Migrazioni (1993):** Le migrazioni interne e a media distanza in Italia 1500–1900. Atti del seminario, Livorno 11–12 giugno 1993. Bollettino di demografia storica, n. 19, 7–215.
- Migrazioni (1994):** Le migrazioni in Europa. Secc. XIII–XVIII. Atti della XXV. Settimana di studi dell'Istituto internazionale di storia economica "F. Datini" di Prato, dell'Istituto internazionale di storia economica. Firenze, F. Datini Edizioni.
- Moch, L. P. (1992):** Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press.
- Mols, R. (1954/1956):** Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. Vol. I., II., III. Louvain, Gembloux.
- Perrenoud, A. (1969):** L'immigration française à Genève à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle, d'après les Livres d'Habitants. V: Actes du Colloque Franco-Suisse d'Histoire Economique et Sociale, Genève 5–6 mai 1967. Genève, 53–69.
- Perrenoud, A. (1993):** L'incidence de la migration sur la dynamique et les comportements démographiques. V: Migraciones internas. Ière conférence européenne de la Commission internationale de démographie historique, Saint Jaques de Compostelle, 22–25 septembre 1993, 401–424.
- Perrot, J.-C. (1975):** Génése d'une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle. Paris, EHESS.

- Perrot, J.-C. (2001):** *Génesis d'une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle.* Paris, EHESS.
- Poussou, J. P. (1983):** *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle.* Paris, EHESS.
- Poussou, J. P. (1985):** *Faut-il parler d'une autonomie des mouvements migratoires? L'exemple de Bordeaux à la fin du Premier Empire (1809–1813).* V: François, E. (ed.): *Immigration et société urbaine en Europe occidentale XVI–XX siècles.* Editions Recherche sur le Civilisations. Paris, 23–30.
- Poussou, J. P. (1994):** *De l'intérêt de l'étude historique des mouvements migratoires européens du milieu du Moyen-Age à la fin du XIXe siècle.* V: *Le migrazioni in Europa. Secc. XIII–XVIII. Atti della XXV Settimana di Studi dell' Istituto internazionale di storia economica "F. Datini".* Firenze, 20–43.
- Rosental, P.-A. (1999):** *Les sentiers invisibles. Espace, famille et migrations dans la France du 19e siècle.* Paris, EHESS.
- Roth, K. (ed.) (1987):** *Handwerk in Mittel- und Südeuropa. Mobilität und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts, Südosteuropa Studien, 38.* München.
- Sandgruber, R. (1995):** *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis Gegenwart.* Wien.
- Siddle, D. J. (ed.) (2000a):** *Migration, Mobility and Modernization.* Liverpool, Liverpool University Press.
- Siddle, D. J. (2000b):** *Introduction.* V: Siddle, D. J. (ed.): *Migration, Mobility and Modernization.* Liverpool, Liverpool University Press, 1–9.
- Simeoni, L. (1935):** *L'ufficio dei forestieri a Bologna dal sec. XIV al XVI. Atti e Memorie della Deputazione di Storia Patria per le province di Romagna, s. IV, XXV, 71–95.*
- Sonnino, E. (ed.) (1996):** *Popolazione e società a Roma dal Medioevo all'età contemporanea. Fonti e Ricerche.* Roma, Il Calamo.
- Sonnino, E. (ed.) (2004):** *Living in the city – Vivre en ville.* Roma, Università La Sapienza.
- Steidl, A. (2003):** *Auf nach Wien! Die mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und residenzstadt Wien, Sozial- und wirtschaftspolitische Studien, 30.* Wien.
- Terrisse, M. (1971):** *La population de Marseille et de son terroir de 1694 à 1830, thèse Lettres.* Marseille.
- Vovelle, M. (1962):** *Chartres et le pays chartrain. Quelques aspects démographiques.* V: Reinhard, M. et al.: *Contribution a l'histoire démographique de la Révolution Française. Ire série. Vol. XIV.* Paris, CTHS, 129–160.
- Wrigley, E. A., Schofield, R. S. (1981):** *The Population History of England 1541–1871. A Reconstruction.* London.
- Zwitter, F. (1936):** *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stol. do današnjih dni.* Ljubljana, Znanstveno društvo.